

Hız. Peygamber'in Gazve ve Seriyeleri'nde İşe İkmâl Faaliyetleri*

*Ration Supply Activities in the
Prophet's Ghazwa and Sariyyas*

Serdar SEVMEZLER**

Makale Bilgisi / Article Information

Article Type (Makale Türü): Research Article (Araştırma Makalesi)

<https://doi.org/10.56288/siyer.1557518>

Date of Submission (Geliş Tarihi): 28.09.2024

Date of Acceptance (Kabul Tarihi): 22.10.2024

Date of Publication (Yayın Tarihi): 31.10.2024

Citation / Atıf: Sevmeler, Serdar. "Hz. Peygamber'in Gazve ve Seriyeleri'nde İşe İkmâl Faaliyetleri". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 17 (Ekim 2024), 1-31.

Peer-Review (Değerlendirme): Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En Az İki Dış Hakem).

Ethical Statement (Etik Beyan): It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).

Plagiarism Checks (Benzerlik Taraması): Yes (Evet) – intihal.net

Conflicts of Interest (Çıkar Çatışması): The author(s) has no conflict of interest to declare (Çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

Complaints (Etik Beyan Adresi): sad@siyeryayinlari.com

Grant Support (Finansman): The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır).

Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans): Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır).

* Bu makale, yazarın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde devam eden doktora tezinden üretilmiştir. (This article is based on the author's doctoral dissertation, currently in progress at the Institute of Social Sciences, Istanbul University.)

** Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul-Türkiye. (Research Assistant, Istanbul University, Department of History, Chair of Medieval History, Istanbul-Turkey). serdarsevmeler1@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8163-5061>, ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Öz

Bu makalede, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) gazve ve seriyyelerinde askerlerin tükettiği yiyecek ve içecekler, iāşe tedarik yöntemleri, iāşenin depolanması, sevkiyatı ve dağıtımı, yiyeceklerin pişirilmesi, yemek tüketimi ve muharebe hayvanlarının beslenmesi gibi konular ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Araştırmanın verileri siyer-megāzī kaynakları, umumī tarih kitapları, hadis kitapları, tabakāt ve terācim kitapları, coğrafya kitapları, sözlükler ve diğer ilgili kaynaklardan elde edilmiştir. Araştırma sonuçları, Hz. Peygamber dönemi askerī harekāt sırasında besin değeri, dayanıklılığı, tedariki, muhafazası ve nakliye kolaylığı nedeniyle genellikle hurma, hays, ekmek, sevīk, kurutulmuş veya taze et gibi yiyeceklerin tercih edildiğini göstermektedir. Bu dönemde gıda maddelerinin tedarikinde gereksinimler doğrultusunda farklı yöntemlere başvurulmuştur. Şahsi yiyecekler, devlet desteği, doğal kaynaklar, harp ganimetleri, satın alımlar, bağış ve yardımlar, antlaşmalar yoluyla tedarik ve avlanma yoluyla edinilenler temel iāşe tedarik kaynaklarını oluşturmaktaydı. Barış şartlarında savaşcının kendisi için erzak stokladığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Sefer durumunda ise dönemin en önemli askerī nakliye aracı olan develer, sahip oldukları taşıma kapasitesi ve bizzat kendilerinin yiyecek kaynağı olması özelliğiyle askerī birlikler için bir mobil ikmāl deposuydu. Buna ek olarak harekāt alanında düşmandan elde edilen ganimetlerin toplandığı alanlar, bir tür ikmāl deposu olarak faaliyet göstermiştir. Harekāt alanına iāşe sevkiyatı develer üzerinde ve yaya erin üzerinde yapılmaktadır. Askerlerin günlük öğün sayısı ve öğün başına düşen gıda miktarı, sefer güzergāhının uzunluğu, sefer süresi, gıda stok miktarı ve bölgesel kaynaklar gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Buna ek olarak konuyla ilgili ayrıntılara kaynaklarda rastlanmaması sebebiyle asker başına düşen istihkak miktarının ve günlük olarak besinlerden aldığı kalori değerinin hesaplanması oldukça zordur. Bazı savaş ve operasyonlar sırasında askerler büyük ölçüde iāşe sıkıntısı yaşamış ancak en kısa sürede çeşitli kaynaklardan yiyecek ve içecek tedarik edilerek askerlerin muharebe güçleri korunmuş ve harekātler başarılı bir şekilde tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslām Tarihi, Hz. Peygamber, Gazve, Seriyye, İāşe, İkmāl, Beslenme.

Abstract

This article examines a range of issues related to food and beverages consumed by the soldiers, including ration supply methods, storage, transport and distribution of ration, cooking of food, food consumption as well as feeding of combat animals in the Prophet's (pbuh) ğhazwa and sariyyas. The data of the research were obtained from sira- maghāzī sources, universal history books, hadith books, tabakāt books, geography books, dictionaries, and other relevant sources. The findings of the study indicate that, during military operations in the time of the Prophet, food such as dates, hays, bread, sevīk, and dried or fresh meat were generally preferred due to their nutritional value, durability, ease of procurement, preservation, and transportation. During this period, a variety of methods were employed to provide food following necessities. The principal methods of food provision included personal food, food supplied by state support, natural resources, and war booty, food was procured through purchases, donations and aid, food supplies through treaties, and food procured through hunting. The sources do not contain any information regarding the warrior's stockpiling of provisions for himself during peaceful times. In the time of military campaigns, camels were the most important means of military transportation of the period, serving as a mobile supply depot for military units due to their exceptional carrying capacity and the fact that they themselves were a source of sustenance. Besides, the areas where war booty was obtained from the enemy served as a kind of supply depot. Food supplies were transported to operational areas by both camel and on foot. The number of meals per day and the quantity of food consumed per meal varies depending on a number of factors, which include the length and duration of the campaign, the amount of food stockpiled, and regional resources. Furthermore, there is a lack of detailed information on this subject in the sources, making it extremely challenging to accurately calculate the rations per soldier and the calorific value of the available food per day. In some cases, the troops faced significant ration shortages. However, the necessary food and beverages were quickly obtained from various sources, enabling the troops' continued operational effectiveness and the completion of the assigned missions.

Keywords: History of Islam, The Prophet Muhammad, Ğhazw, Sariyya, Ration, Supply, Nutrition.

Giriş

Hız. Peygamber (s.a.s.) dönemi savaşları gerek İslâm tarihinde gerekse dünya tarihinde sahip olduğu etki ve önem sebebiyle pek çok araştırmaya konu olmuştur.^[1] Bu çalışmalarda Hız. Peygamber döneminde askerî teşkilât, savaşlarda uygulanan taktik ve stratejiler, savaşların sebep ve sonuçları gibi konular üzerinde durulmuş ancak askerlerin iâşesi konusu yeterince incelenmemiştir. Mezkûr konularla ilgili yapılan araştırmalarda ise iâşe ikmâl faaliyetlerine dair sınırlı bilgiler verilmektedir. Bu nedenle askerî lojistik faaliyetlerin en önemli konularından biri olan iâşe ikmâl faaliyetlerinin Hız. Peygamber döneminde nasıl yürütüldüğünün müstakil olarak incelenmesi çalışmaya değer bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Konunun Hız. Peygamber dönemi askerî tarih çalışmalarına ve askerî lojistik tarihi literatürüne katkı sunması amaçlanmaktadır.

Askerlerin ve hayvanların beslenmesi, ordunun hareket kabiliyetini ve savaşma kapasitesini doğrudan etkileyen faktörlerden biridir. Bu bağlamda Hız. Peygamber dönemi İslâm askerî birliklerinin savaşa hazırlık süreçlerinde, sefer ve savaş esnasında ilgilenmesi gereken konulardan biri de iâşe ikmâli olmuştur. Bu makalede, Hız. Peygamber'in gazve ve seriyyelerinde iâşe ikmâl sürecinin nasıl organize edildiği, askerlerin hangi ürünleri tükettikleri, iâşe tedarik yöntemleri, depolama, dağıtım ve sevk faaliyetleri, yemeklerin pişirilmesi, yemek tüketimi ve muharebe hayvanlarının beslenmesi konuları detaylı bir şekilde incelenmektedir. Konu işlenirken ikmâl sürecinde karşılaşılan zorluklar ve bu zorlukları aşma çabalarına da değinilmektedir. Böylece, Hız. Peygamber döneminde iâşe ikmâlinin harekâta etkisi ve dönemin askerî başarılarındaki rolü daha iyi anlaşılacaktır.

1. İâşe Tedariki

Tedarik sözlükte "Araştırıp bulma, sağlama, elde etme"^[2] olarak tanımlanmıştır. Askerî literatürde tedarik; "malzemenin tür ve miktarının belirlenmesi de dâhil olmak üzere, temin edilmesi, dağıtımı, depoda bakımı ve malzemenin kurtarılmasını"^[3] ifade etmektedir. Bu tanımıyla tedarik Arapça kökenli bir kelime olan, aynı zamanda Türkçe askerî ve akademik literatürde de kullanılan ikmâl kavramı ile aynı anlama gelmektedir.^[4] Temin ise sözlükte "sağlama, elde etme, gerçekleştirme"^[5] anlamlarına gelmektedir. Askerî lojistik ile ilgili Türkçe ve yabancı yazına bakıldığında tedarik (supply, procurement, acquisition), temin (procurement) ve satın alma (purchasing) kavramlarının birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Ancak temin kavramı satın almayı içerecek şekilde daha geniş bir anlama sahiptir. Biz bu çalışmamızda tedarik ve temin kavramlarını askerî ve akademik literatüre de uygun olarak elde etme ve sağlama anlamlarıyla sözlük tanımıyla kullanmayı tercih ettik.

[1] Bu konuda bazı çalışmalar için bk. Abdürreâf Avn, *el-Fennü'l-ğarbî fî şadri'l-İslâm* (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1961); Muhammed Zâhir Watr, *Military Management In The Battles Of The Prophet (S)*, çev. Abu Zahra Muhammadi (b.y.: Veritas Consulting PR and Media Consultancy UK, 2011); Mahmud Şit Hattâb, *Komutan Peygamber*, çev. Ahmed Ağırakça (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1988); Muhammed Hamîdullah, *Hız. Peygamber'in Savaşları*, çev. Nazire Erinç Yurter (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012); Mustafa Zeki Terzi, *Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017); Mustafa Ağırman, *Hız. Peygamber'in Savaş Stratejisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992); Elşad Mahmudov, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hız. Peygamber'in Savaşları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010); Cafer Acar, *İslâm'da Savaş -Câhiliye ve Risâlet Döneminde Savaş Olgusu-* (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2020); David Nicolle, *The Military Technology of Classical Islam* (Edinburgh: University of Edinburgh, Doktora Tezi, 1982); a.mlf., *İslam Orduları 600-1100*, çev. Emir Yener (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013); Richard A. Gabriel, *İslâm'ın İlk Mareşali Hız. Muhammed*, çev. Ahmet Büyükkaksoy (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021).

[2] İsmail Parlâtır vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), "tedarik", 2/2164.

[3] Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff, *DOD Dictionary of Military and Associated Terms* (Washington DC: The Joint Staff, 2019), "supply", 205.

[4] Kara Kuvvetleri Komutanlığı (KKK), "İkmal" (Erişim 3 Ekim 2024).

[5] İsmail Parlâtır vd., "temin", 2/2185.

Hız. Peygamber döneminde gıda maddelerinin tedarikinde gereksinimler doğrutusunda hem iç hem dış kaynaklardan farklı yöntemlere başvurulmuştur. Şahsi yiyecekler, devlet desteği, doğal kaynaklar, harp ganimetleri, satın alımlar, bağış ve yardımlar, antlaşmalar yoluyla tedarik ve avlanma yoluyla edinilenler temel tedarik kaynaklarını oluşturmaktaydı.

1.1. Askerî Birliklerin Temel İaşe Maddeleri

1.1.1. Tarımsal Ürünler

Hız. Peygamber döneminde Arap Yarımadası'nda ekonomik hayat tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayandığından askerlerin beslenmesi de hububat, meyve, et ve süt ürünleri gibi temel gıdalarla sağlanmıştır. Hububat ürünleri Hız. Peygamber döneminde askerlerin ve hayvanların besin ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli gıda maddeleri arasında yer almaktaydı. Risâlet döneminde Medine ve yakın çevresinde yaygın olarak ekilen ve tüketilen hububat çeşidi arpaydı.^[6] Buğday tarımının ise daha sınırlı olduğu görülmektedir.^[7]

Arpa çoğunlukla ekmek (الخبز) ve sevîk (السويق) yapımında kullanılmaktaydı. Hız. Peygamber dönemi Arap mutfağının temel besin maddelerinden biri olan ekmek, operasyonlar sırasında askerlerin önemli yiyeceklerindendi. Hendek Gazvesi (5/627) sırasında Hız. Peygamber için yemek hazırlamak isteyen Câbir b. Abdullah, eşinin arpayı öğütüp un haline getirdiğini ve bu unla hamur yaparak arpa ekmeği pişirdiklerini belirtmiştir.^[8] Aynı gazve esnasında askerlere üzerine yağ konulmuş arpa ekmeği sunulduğu aktarılmaktadır.^[9] Hudeybiye seferinde (6/628) Hız. Peygamber'in, yanında yol azığı (un) olanlardan ekmek ve/veya yemek yapmalarını istediği,^[10] Veddân bölgesindeyken Hız. Peygamber'e ikram edilen yiyecekler arasında ekmeğin de bulunduğu nakledilmektedir.^[11] Tebük Gazvesi (9/630) için hazırlık yapan Vâsile b. Eska'ya kardeşi bir miktar unla hamur yoğurup bir kovaya koyarak vermiştir.^[12]

Hız. Peygamber dönemi Arap toplumunda sıkça tüketilen sevîk^[13], hazırlanması kolay, dayanıklı, bozulmayan ve doyurucu özelliğiyle seferler sırasında askerlerin önemli besin maddelerinden biriydi. Sevîk, un veya hububatı kavurduktan sonra birkaç kez sıcak su ile ardından soğuk su ile

[6] Elnure Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler* (İstanbul: TDV - İSAM Yayınları, 2017), 216-218; Fatih Oğuzay, *Hız. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 46; İsmail Pırlanta, "Hız. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (Ocak 2019), 26.

[7] Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye: Hız. Peygamber'in Yönetimi*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 2/118, 149, 156; Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 216-219; Oğuzay, *Hız. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*, 45-46; Pırlanta, "Hız. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı", 27.

[8] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts. London: Oxford University Press, 1965-1966), 2/452; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 3/229; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Alî Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 2/67; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 23/276-278 (No. 15028); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Zühayr en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Cihâd", 188 (No. 3070); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Şahîh-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1412/1991), "Eşribe", 141; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhâyn*, nşr. Heyet (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2014), 5/181 (No. 4376).

[9] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/67.

[10] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/585; Mustafa Âsım Köksal, *İslâm Tarihi: Hız. Muhammed (a.s) ve İslâmiyet* (İstanbul: Şamil Yayınevi, ts.), 13/146.

[11] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/577.

[12] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1028; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/129; Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 62/357.

[13] Sevim Demir Akgün, *Hız. Peygamber Döneminde Yemek Kültürü* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 34-35, 40, 53, 88.

işlemden geçirilerek hazırlanmaktadır.^[14] Hudeybiye seferinde (6/628) orduda iâşenin azalması üzerine herkesten yanında kalan erzakı getirmesi istenmişti. Bu esnada bazı sahâbîlerin un ve sevîk getirdiği kaydedilmektedir.^[15] Hz. Peygamber Hayber Gazvesi'nde (7/628) es-Sahbâ'da konakladığı sırada yiyecek istemiş, kendisine sevîk ve hurma getirilmiş, bunları ashâbıyla birlikte yemiştir.^[16] Süveyd b. Nu'mân bu sevîkin biraz su ilavesiyle daha sıvı kıvamda yenildiğini belirtmektedir.^[17] Mekke fethinde (8/630) Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber için hazırladığı kumanya arasında sevîk, un ve hurma bulunmaktaydı.^[18] Bu dönemde düşman kuvvetler de iâşe olarak sevîk kullanmaktaydı. Örneğin Ebû Süfyân Bedir Savaşı'nın (2/624) intikamını almak için yaklaşık 200 kişilik bir kuvvetle Medine'ye bir askerî harekât düzenlediği sırada iâşe olarak yanlarına sevîk almışlardı. Hz. Peygamber bu kuvveti püskürtmek ve takip etmek için 200 kişilik bir birlik hazırladı. Düşman kuvveti, burada bir çatışmayı göze alamadığından bölgeden hızlıca kaçabilmek amacıyla yanlarında taşıdıkları ve içlerinde kavrulmuş un (sevîk) bulunan çuvaları yere atmışlardı. Müslümanların bu un çuvalarını toplayıp Medine'ye getirmesi sebebiyle bu sefere Sevîk Gazvesi (2/624) adı verilmiştir.^[19] Hareket kabiliyetini arttırmak amacıyla yüklerini hafifletecek kadar çuvalın yere atılmış olması düşman kuvvetinin taşıdığı sevîk miktarı hakkında fikir vermektedir. Ayrıca Uhud Savaşı'ndan (3/625) bir yıl sonra Müslümanlarla Bedir'de tekrar karşılaşmak üzere sözleşen Ebû Süfyân 2.000 piyade ve 50 süvari ile Mekke'den ayrılmış, ancak yiyeceklerinin azlığını bahane ederek Usfân'dan^[20] geri dönmüştü. Kureyşlilerin bu ordu hakkında sevîk içmek için yola çıktığını ima ederek "ceyşü's-sevîk" (kavut ordusu) şeklinde alaylı bir ifade kullanmaları,^[21] orduyla birlikte sevîk götürüldüğüne işaret etmektedir. Verilen örnekler dönemin askerî harekâtlarında iâşe olarak sevîkin çokça tercih edildiğini göstermektedir.

Arabistan'ın başlıca meyve ürünlerinden biri olan hurma hazır yiyecek olarak tüketilmesi, kolay taşınır olması, çöl ikliminde uzun süre bozulmadan saklanabilmesi ve bayatlamaması gibi özelliklerinden dolayı askerlerin en önemli gıda maddesiydi. Bedir Gazvesi'ne (2/624) katılan her bir askerın iâşe olarak yanlarına bir sâ'^[22] (2,175 kg. veyahut 3,8 kg.) hurma aldığı,^[23] Hamrâülesed Gazvesi'ne (3/625) 30 deve yükü hurma,^[24] Gâbe Gazvesi'ne (6/627) yüklerle hurma götürüldüğünü haber veren rivayetler^[25] yanında, bazı sahâbîlerin seferlerdeki temel yiyecek-

[14] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, thk. Yûsuf Ali Tavîl (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 3/317; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânüsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmüsü'l-Muhît*, yay. haz. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 4/4037.

[15] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/616.

[16] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/639; Buhârî, "Vuđú", 51 (No. 209); Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-şahâbe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1419/1998), 3/1393.

[17] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes İmam Mâlik, *el-Muvattâ*, thk. M. Mustafa el-Azamî (Ebû Zabî (Abudabi): Müessesetü Zâyid b. Sultân, 1425/2004), "Vuğütü's-şalât", 72. Ayrıca bk. Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek Mecdüddîn İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîş ve'l-eşer*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1383-1385/1963-1965), 1/210.

[18] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/796; Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâl ve'l-emvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*, thk. M. Abdülhamîd en-Nümeysî (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999), 1/352; Ebû'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebîyye fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn: İnsânü'l-uyûn* (Beirut: y.y., 1400/1980), 3/9.

[19] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/181-182; İsmail Yiğit, "Sevîk Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/585.

[20] Usfân, Mekke'nin 80 km. kuzeyinde, Medine yolu üzerinde bir yerleşim yeridir. bk. Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 4/121-122; Âtik b. Gays el-Belâdî, *Siyer Coğrafyası*, çev. Harun Özel - Youssoufa Soumana (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 175.

[21] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/388; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/220; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/56; Mustafa Fayda, "Bedrü'l-Mev'id", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/335.

[22] Eski bir ölçek. bk. Cengiz Kallek, "Sâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/317-319.

[23] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/24.

[24] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/338.

[25] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/547; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/78; Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidünnâs, *es-Sîretü'n-nebeviyye: Uyûnü'l-eşer fi funûni'l-megâzî ve's-şemâ'il ve's-siyer*, thk. Muhammed el-İdû'l-Hatrâvî - Muhyiddin Müstü (Medine - Dimaşk: Mektebetü Dârî't-Türâs - Dâru İbn Kesîr, 1413/1992), 2/129.

lerinin hurma olduğuna dair sözleri^[26] askerî operasyonlar sırasında hurmanın yaygın olarak tüketildiğini teyit etmektedir. Ayrıca hurma çekirdeği öğütülerek veya öğütülmeden develerin beslenmesinde yem olarak kullanılmaktaydı.^[27]

Hurma hem sade olarak hem de çeşitli katkı maddeleri ile karıştırılarak tüketilebilmekteydi. Kurutulmuş yoğurt^[28] (الأُظْطُ),^[29] tereyağı ve çekirdeği çıkarılmış hurmanın karıştırılmasıyla hazırlanan haysın (الحيس) ^[30] birçok askerî harekât sırasında tüketildiği görülmektedir. Hendek Gazvesi (5/627) sırasında Ümmü Âmir el-Eşheliyye'nin Hz. Peygamber'e bir kap hays yemeği gönderdiği bundan hem Hz. Ümmü Seleme'nin hem de askerlerin yediği bildirilmektedir.^[31] İslâm ordusu, Hayber Gazvesi'nden (7/628) dönerken, Hz. Peygamber Safiyye bint Huyey ile yaptığı evlilik münasebetiyle bir ziyafet tertip etmişti. Bu ziyafet için, sefere katılanlardan ellerinde bulunan gıda maddelerini getirmeleri talep edilmiş, getirilen gıda maddeleri arasında keş peynir, tereyağı ve hurma bulunmaktaydı. Bu malzemeler karıştırılarak hays yemeği hazırlanmış ve askerlere ikram edilmiştir.^[32] Tebük Gazvesi'nde (9/630) Hz. Peygamber'in bir grup ashâbıyla oturduğu sırada, Sa'd b. Hüzeym oğullarına mensup bir misafirin geldiği bu esnada Hz. Peygamber'in Bilâl-i Habeşî'den yiyecek hazırlamasını istediği, onun da keş peynir ve yağ ile yoğrulmuş bir miktar hurma (hays) çıkardığı aktarılmaktadır.^[33]

Hurma kadar yaygın olmamakla birlikte seferler sırasında meyve olarak üzüm^[34] ve kebâs adı verilen erâk ağacı meyvesi^[35]; sebze olarak acur, itr,^[36] salatalık,^[37] soğan ve sarımsak^[38] gibi yiyeceklerin tüketildiği görülmektedir. Ayrıca maddî yetersizlikler ve seferin zorluklarından dolayı bazı harekâtlar sırasında askerlerin açlık çektiği, bu nedenle çeşitli bitkiler yedikleri aktarılmaktadır.^[39] Hurma dışındaki bu sebze ve meyvelerin çoğunlukla sefer güzergâhı ve harekât alanındaki doğal kaynaklardan, bağış, yardım ve harp ganimetlerinden temin edildiği görülmektedir.

1.1.2. Hayvansal Ürünler

Hz. Peygamber döneminde askerlerin beslenmesinde kullanılan et cinsinden temel ürünler deve, koyun ve keçi eti idi. Deve, Arap Yarımadası'nda çokça yetiştirildiğinden kolay tedarik edilmesi, Arap yemek kültüründe önemli bir yerinin olması, orduyla birlikte ayaktan canlı olarak

[26] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/338; Makrîzî, *İmtâ'*, 8/358; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-'ibâd*, thk. Âdil Ahmed - Alî Muhammed Muavvid (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1993), 4/310.

[27] İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/238; Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 1/39; Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 207.

[28] Süzme peynir olarak da ifade edilmektedir.

[29] Ekit, yağı alınmış ve kurutulmuş koyun ya da keçi yoğurdu demektir. Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs ve'l-eşer*, 1/57. Türkçe'de keş olarak adlandırılmaktadır. Mütercim Âsim Efendi, *el-Okyânûsü'l-basîf fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhîr*, 3/2596.

[30] Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs ve'l-eşer*, 1/467; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru Sâdir, ts.), 6/61. Ayrıca bk. Sevim Demir Akgün, *Hicri Birinci Asır İslâm Toplumunda Yemek Kültürü* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 278-281.

[31] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/477.

[32] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/708; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 10/120; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/50-51 (No. 11992); Buhârî, "Şalât", 12 (No. 371).

[33] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1017-1018.

[34] Buhârî, "Farzu'l-ħumus", 20 (No. 3154); Ağırman, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, 113.

[35] İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 1/104; Buhârî, "Enbiyâ", 29 (No. 3406); "Eş'ime", 50 (No. 5453); Müslim, "Eş'ibe", 163; İmâdüddin Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1417/1997), 6/534.

[36] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/577. Itr: Dağınık biten, kökü kesilince, içinden süte benzer bir sıvı çıkan bitkidir. Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs ve'l-eşer*, 3/177.

[37] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/398.

[38] Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü's-şâğîr* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/150.

[39] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/774; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 3/130-131, 380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/242 (No. 14338); Buhârî, "Megâzî", 65 (No. 4361); Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 17.

götürüldüğünden ayrıca bir nakil aracına gereksinim duyulmaması ve et veriminin yüksek olması özellikleriyle sefer ve savaşlar sırasında yüzlerce askeri doyurmak için önemli bir yiyecek kaynağıdır. Hamrâülesed Gazvesi'nde (3/625) asker ilaşesi olarak 30 deve yükü hurma yanında bir gün 2 deve, bir gün de 3 deve kesildiği,^[40] Gâbe Gazvesi'nde (6/627) her 100 asker için bir deve taksim edildiği ve Sa'd b. Ubâde'nin Medine'den 10 adet deve gönderdiği,^[41] Zâtüsselâsil Seriyesi'nde (8/629) iğtinam edilen deve ve davarların kesilerek yendiği,^[42] Ebû Ubeyde b. Cerrâh kumandasında gönderilen Sîfûlbahr Seriyesi'nde (8/629) borçlanarak alınan develerin yendiğine^[43] dair rivayetler deve etinin yaygın olarak tüketildiğini göstermektedir.

Seferler sırasında deve eti dışında koyun, kuzu ve keçi gibi küçükbaş hayvanların etlerinin de yendiği görülmektedir. Orduyla birlikte sevkedilmesi güç olduğundan bu gibi hayvanlar yürüyüş güzergâhı, kamp ve harekât alanından ganimet, satın alma ve bağışlar yoluyla temin edilmiştir. Hudeybiye Gazvesi (6/627) sırasında Ebvâ'da konaklayan Hz. Peygamber'e İmâ b. Rahda (Eymâ b. Rahada) birkaç adet deve, 100 adet koyun ve süt yüklü 2 deve bağışlamış, Hz. Peygamber de bu koyunları ashâbına dağıtmıştı.^[44] Hayber Gazvesi'nde (7/628) düşmandan iğtinam edilen iki koyunun kesilip orduya dağıtıldığı kaydedilmektedir.^[45] Abdurrahman b. Ebû Bekir bir askerî sefer sırasında Hz. Peygamber tarafından bir koyunun satın alındığını ve pişirildiğini aktarmaktadır.^[46]

Kaynaklarda bazı askerî harekâtlar sırasında askerlerin çekirge yediklerinden bahsedilmektedir. Sahâbeden Abdullah b. Ebû Evfâ, Hz. Peygamberle beraber 6 (bazı rivayetlerde 7 veya 8) gazveye katıldığını ve çekirge yediklerini belirtmiştir.^[47]

Çok az rastlanmakla birlikte bazı seferlerde sığır,^[48] at,^[49] ceylan (veya geyik),^[50] deve kuşu,^[51] yaban eşeği^[52] ve tavşan^[53] gibi hayvanların eti de yenmiştir. Denize yakın bölgelere yapılan seferlerde deniz ürünleri de tüketilmiştir. Ebû Ubeyde b. Cerrâh kumandasındaki Sîfûlbahr

[40] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/338; Makrîzî, *İmtâ'*, 8/358; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/310; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/553.

[41] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/546, 547; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/297; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, 2/78, 80; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1968), 2/603; İbn Seyyidünnâs, *'Uyûnü'l-eşer*, 2/129.

[42] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/771; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/497; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/168.

[43] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/775-776; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, 2/122-123, 5/369-371; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbn Seyyidünnâs, *'Uyûnü'l-eşer*, 2/216-217; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/503; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/201-202; Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*, nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 3/366.

[44] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/577.

[45] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/660; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/350.

[46] Buhârî, "Hibe", 28 (No. 2618).

[47] Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *el-Muşannef*, thk. Heyet (Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1436/2015), 4/270 (No. 8934); İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, 5/206; Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1427/2006), 12/423-424 (No. 25049); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/141 (No. 19398); Buhârî, "Zebâ'ih ve's-şayd", 13 (No. 5495); Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 52; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmi'ü's-şâhih-Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1962-1978), "Eṭ'ime", 22 (No. 1821, 1822); Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî: el-Müctebâ*, thk. Muhammed Rıdvân İrkasûsî vd. (Dimaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1439/2018), "Şayd ve'z-zebâ'ih", 39 (No. 4356-4357).

[48] Câbir b. Abdullah Umretü'l-kazâ seferinde (7/629) kesilen deve ve sığırların her birine yedişer kişinin ortak olduğunu belirtmektedir. İmâm Mâlik, "Daḥâyâ", 1769; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009), "Eḍâhi", 5 (No. 3132).

[49] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/661; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/345; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, 2/107; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/168 (No. 14890); Buhârî, "Zebâ'ih ve's-şayd", 27 (No. 5520).

[50] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/26-27, 3/1035-1036.

[51] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1035.

[52] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1035-1036. Sadece yaban eşek etinin yenmesine izin verilmiş, evcil eşek etinin yenmesi kesin olarak yasaklanmıştır. Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/660-661; Buhârî, "Farzu'l-ḥumus", 20 (No. 3155); Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 22, 23, 24, 25 vd.; Mehmet Şener, "Hayvan (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/95.

[53] Buhârî, "Hibe", 5 (No. 2572).

Seriyyesi'nde (8/629), dalgaların kıyıya attığı 'anber (العنبر) isimli büyük bir balığı askerlerin 12 (bazı rivayetlerde 15 veya 20) gün boyunca yedikleri aktarılmaktadır.^[54]

Ordunun beslenmesinde kullanılan diğer hayvansal ürünler ise süt,^[55] bal,^[56] süzme peynir (kurutulmuş yoğurt), tereyağı^[57] ve deve kuşu yumurtasıydı.^[58] Süt, dönemin önemli besin kaynaklarından biriydi. Hz. Peygamber döneminde yaygın olarak koyun, keçi ve deve sütü tüketilmekteydi. Seferlerde içmek amacıyla sütün herhangi bir işleminden geçirilmediği çiğ şekilde veya sulandırılarak tüketildiği anlaşılmaktadır. Gâbe Gazvesi'nde (6/627) Seleme b. Ekva' müşrik Araplardan aldığı 2 atı Hz. Peygamber'e götürürken amcası Âmir'in kendisine su yanında bir tulum sulandırılmış süt de getirdiğini ifade etmektedir.^[59]

1.1.3. Su

Su temel besin maddesi olması yanında bir savaş ortamında tıbbî tedavi, yemek ve temizlik için en önemli gereksinimlerdenidir. Bu nedenle sefer veya savaşlar sırasında askerî kuvvetler için su temini konusu büyük önem taşımaktadır. Bölgenin kurak yapısı nedeniyle su kaynaklarının oldukça sınırlı olduğu Arap coğrafyasında Hz. Peygamber döneminde askerî birlikler için su, genellikle Medine'den hareket eden askerlerin yanına aldıkları suların, ordunun ilerleyeceği güzergâh, konaklayacağı kamp ve konuşlanma bölgesindeki kuyu, pınar, yağmur suyu ve yağmur sularının oluşturduğu birikintiler ile diğer doğal kaynak sularından, düşman kalelerindeki kuyu ve su depolarından sağlanıyordu. Ayrıca çok zor durumlarda develerin vücutlarında (midelerinde) depolanan sudan da faydalanılıyordu.^[60]

Su orduların savaşta başarılı olabilmesi için stratejik ve hayati öneme sahip ikmâl maddelerindedir. Risâlet döneminde bu stratejik önem belirgin bir şekilde vurgulanmaktadır. Bedir Gazvesi'nde (2/624) ordunun konuş yeri hakkında ashâbı ile istişare eden Hz. Peygamber'e Hubâb b. Münzir, İslâm ordusunun mevcut konumunun savaş açısından uygun olmadığını, düşmana en yakın su kuyusunun etrafına yerleşilmesini tavsiye etmişti. Hubâb, burada bulunan Kuleyb (Kalîb) adlı kuyunun tatlı ve tükenmez su kaynağına sahip olduğunu, bu noktada bir havuz inşa ederek orduya su temin edebileceklerini ve diğer kuyuları kapatarak düşman kuvvetlerinin suya erişimini engelleyebileceklerini belirtmiştir. Hz. Peygamber, Hubâb'ın önerisini yerinde bulmuş ve buna göre hareket etmiştir.^[61] Müslümanlar Hayber Gazvesi (7/628) için hazırlandığı sırada

[54] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/776-777; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/281; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/123; 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/240-242 (No. 14336, 14337, 14338); Buhârî, "Megâzî", 65 (No. 4361); "Zebâ'ih ve's-şayd", 12 (No. 5493, 5494); Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 17; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Kitâbü cümel min Ensâbi'l-esrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1417/1996), 1/489; Taberî, *Târîh*, 3/32-33; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 49/409; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/503-504, 8/18, 9/362; Akgün, *Hicrî Birinci Asır İslâm Toplumunda Yemek Kültürü*, 155-156.

[55] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/575, 577; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/112-113, 9/69; Taberî, *Târîh*, 2/599.

[56] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/664; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/313; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/122; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 2/742.

[57] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/869. Daha önce zikredildiği üzere karışımında tereyağı ve keş peynir gibi hayvansal ürünler bulunan hays yemeği askerî harekâtlar sırasında tüketilmekteydi. Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/708, 3/1017-1018; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/120; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/50-51 (No. 11992).

[58] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/99; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebü Bekr es-Süyûtî, *el-Haşâ'îşü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Halîf Herrâs (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, 1387/1967), 1/564; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/176, 9/476.

[59] Taberî, *Târîh*, 2/599.

[60] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/153; Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli şâhibi's-şerî'a*, nşr. Abdülmu'tî Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988), 5/227; Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: el-Megâzî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990), 1/634; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/160; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/447; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 3/106.

[61] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/53-54; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/272; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/14; 3/525-526; Taberî, *Târîh*, 2/440; İzzüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012), 2/17; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/97; 9/243; Avn, *el-Fennü'l-harbî*, 219. Fakat daha sonra Hz. Peygamber bir grup Kureyşlinin bu kuyudan su almasına izin vermiştir. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/274; Taberî, *Târîh*, 2/441; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/18; Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/326.

Medine'deki Yahudiler Müslümanların moralini bozmak amacıyla Hayberlilerin müstahkem kalelere, çok sayıda savaşçıya ve hiç kesilmeyen akarsulara sahip olduklarından bahsetmekteydiler.^[62] Mezkûr sefer sırasında görevlendirilen keşif birliğinin yakaladığı düşman casusu da Hayber kalesinde kesintisiz akarsuların bulunduğunu belirtmektedir.^[63] Tâif kuşatması (8/630) sırasında kale halkını İslâm'a davet etmek için Hz. Peygamber'den izin isteyen Uyeyne b. Hısn, izni aldıktan sonra aksi bir tutum sergileyerek halkı Müslümanlara karşı savaşmaya teşvik etmişti. Uyeyne bu konuşmada Tâiflilerin sağlam kaleye, çok silah ve bol akarsulara sahip olduklarını vurgulamıştır.^[64]

1.2. İâşe Tedarik Yöntemleri

1.2.1. Stoktan Tedarik

Depolanmış malların toplam miktarı anlamındaki stok sözcüğü çalışmamızda hem askerlerin şahsi yiyeceklerini hem de devletçe sağlanan gıda maddelerini belirtmek için kullanılmıştır.

Günümüzde askerî birliklerin ihtiyaç duyduğu ikmâl malzemelerinin tamamı devlet tarafından karşılanmaktadır. Ancak Hz. Peygamber döneminde imkânı olan her savaşçı ihtiyaç duyduğu ikmâl maddelerini kendisi sağlardı. Bu kapsamda asker kendisi ve bineği için gerekli olan erzak, hayvan yemi ve suyu beraberinde götürürdü.^[65] Bedir Gazvesi'ne (2/624) katılan her bir asker iâşe olarak yanlarına birer sâ' hurma almıştı.^[66] Hayber Gazvesi (7/628) hazırlıkları esnasında Ebû Abs b. Cebr, Hz. Peygamber'e gelerek yol azığı ve yolculuk elbisesinin olmadığını söylemişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber kendisine bir elbise verdi. Ebû Abs, bu elbiseyi satmış, elde ettiği paranın bir kısmı ile hurma satın alarak sefere hazırlık yapmıştı.^[67] Mekke fethi (8/630) için Hz. Peygamber eşi Hz. Âişe'den yol hazırlığı yapmasını istemiş, Hz. Âişe de sevîk, un ve hurma hazırlamıştı.^[68] Tebük Gazvesi'ne (9/630) katılmak isteyen Vâsile b. Eska' kardeşi tarafından hazırlanan bir miktar hurma ve hamur ile sefere çıkmıştı.^[69] Aynı sefere katılmak isteyen Ebû Hayseme de azığının hazırlanmasını istemiş ve yiyeceğini alarak yola çıkmıştı.^[70]

Savaş için gereksinim duyulan iâşenin askerlerce karşılanamaması durumunda bu malzemeler devlet tarafından sağlanırdı. Sîfûlbahr (Habat) Seriyesi'nde (8/629) Hz. Peygamber sefere çıkacak orduya bir dağarcık dolusu hurma vermiş askerler bir süre bu hurmalarla yiyecek ihtiyaçlarını karşılamışlardı.^[71] Tebük Gazvesi'ne (9/630) katılan İrbâd b. Sâriye, Hz. Peygamber'in yardımıyla geçindiklerini, konak alanında bir akşam kendisiyle birlikte üç askerın yemeğini Hz. Peygamber'in karşıladığını aktarmaktadır.^[72]

1.2.2. Doğal Kaynaklar

Askerî harekâtlar için merkez Medine'den temin edilen gıda maddeleri orduyla birlikte götürülmekteydi. Ancak askerın yanına aldığı sınırlı miktarda erzak sefer süresince askeri iâşe etmekte yetersiz kalmaktaydı. Bu nedenle askerın beslenme ihtiyacını karşılamak amacıyla sefer

[62] Köksal, *İslâm Tarihi*, 14/131-132.

[63] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/640.

[64] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/932; Makrîzî, *İmtâ'*, 14/18-19.

[65] Avn, *el-Fennü'l-harbî*, 125; Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, 217-219; Ağırman, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, 112-113.

[66] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/24.

[67] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/635.

[68] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/796; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/352; Halebi, *İnsânü'l-uyûn*, 3/9.

[69] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1028; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 5/129.

[70] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/998; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/163-164; Taberî, *Târîh*, 3/104.

[71] İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 3/380; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/110; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/18; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/176, 180; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 3/366.

[72] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1036-1037.

güzergâhındaki, kamp ve konuş alanlarındaki çeşitli toprak ve deniz mahsulleri, hayvanlar ve doğal su kaynaklarından faydalanılmaktaydı. İslâm ordusu Hayber’de konuşlanınca (7/628) askerlerin bölgedeki vebalı ve çürük ham meyvelerden yedikleri, bu nedenle hastalandıkları rivayet edilmektedir.^[73] Mekke fethinde (8/630) ordu Merrüzzahrân’da konaklayınca Hz. Peygamber bir grup askerden bölgedeki erâk ağacı meyvelerinden toplamalarını istemiştir.^[74] Ebû Ubeyde b. Cerrâh komutasındaki Sîfûlbahr (Habat) Seriyyesi’nde (8/629) 300 veya 310 kişilik askerî birliğin erzakı sefer sırasında tükenince askerler dikenli selem ağacının (habat) yapraklarını su ile ıslatarak yemek zorunda kalmışlardı.^[75] Kızıldeniz sahilinde İs (Sîfûlbahr) bölgesine gönderilen, yukarıda bahsi geçen bu askerî birlik dalgaların kıyıya attığı ‘anber (العنبر) adı verilen büyük bir balığın etini 12 (bazı rivayetlerde 15 veya 20) gün boyunca yemişlerdi. Kaynaklarda büyüklüğünden dolayı hakkında pek çok ayrıntıya yer verilen bu deniz hayvanının küçük bir dağ veya tepeye benzediği, askerî birliğin uzun bir süre bu balığın etini yediği, bir kişinin içine oturabileceği büyüklükteki göz çukurlarından testilerle yağ çıkarıldığı ve kaburga kemikleri yere dikildiğinde, altından binicisiyle beraber bir devenin rahatlıkla geçebildiği belirtilmektedir.^[76]

Deve, at ve katır gibi binek ve yük hayvanlarının yiyeceklerinin bir bölümü de intikal hattı, kamp ve konuşlanma sahalarındaki otlaklardan sağlanmaktaydı. İslâm dinini öğretmek amacıyla Âmir b. Sa’saa kabilesine gitmek üzere Medine’den hareket eden Münzir b. Amr el-Hazrecî başkanlığındaki 60 veya 70 kişilik heyet Bi’rimaûne’de^[77] konakladığı (4/625) sırada Amr b. Ümeyye ve Münzir b. Muhammed kafilenin bineklerini olatmaya çıkmışlardı.^[78] Umretü’l-kazâ (7/629) seferinde kurban edilmek üzere orduyla birlikte 60 veya 70 deve sevk edildiği, bu hayvanlar için otlak arandığı kaydedilmektedir.^[79] Mekke fethine (8/630) katılan İbn Ömer’in atı için ot biçerken Hz. Peygamber tarafından görüldüğü rivayet edilmektedir.^[80] Hz. Ali kumandasında Fûls (Fels) putunu yıkmak için gönderilen (9/630) askerî birlik dinlenmek için karargâh kurdukları yerde develeri yayılmağa bırakmışlardı.^[81]

İslâm ordusundaki asker ve hayvanların en önemli su kaynaklarını ise sefer güzergâhındaki kuyu, pınar, yağmur suyu, yağmur sularının oluşturduğu birikintiler ve diğer doğal kaynak suları oluşturmaktaydı. Hicaz’da yeryüzü su kaynakları az olduğundan kuyular, içme ve kullanma ihtiyacını karşılamada önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle Hz. Peygamber döneminde İslâm askerî birliklerinin sefer süresince dikkat ettiği en önemli konulardan biri de su bulunabilecek bir kuyu etrafında konaklamak olmuştur.^[82] Kuyularda su varsa buradan hem askerler hem de hayvanlar

[73] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/646; Süyûtî, *el-Haşâ’işü’l-kübrâ*, 2/57. Vâkıdî’nin yeşil meyve (فَمْرَةٌ خَضْرَاءَ) olarak aktardığı bilgi Süyûtî’de ham hurma (التمر حَضْرَاءَ) şeklinde kaydedilmiştir.

[74] İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 1/103-104; Buhârî, “Enbiyâ”, 29 (No. 3406); “Eṭ’ime”, 50 (No. 5453); Müslim, “Eşribe”, 163; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/534.

[75] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/774; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 2/123, 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/242 (No. 14338); Buhârî, “Megâzî”, 65 (No. 4361); Müslim, “Şayd ve’z-zebâ’ih”, 17; Beyhakî, *Delâ’il*, 4/408; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/504; Makrîzî, *İmtâ’*, 13/369; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 6/176.

[76] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/776-777; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/281; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 2/123, 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/240-242 (No. 14336, 14337, 14338); Buhârî, “Megâzî”, 65 (No. 4361); “Zebâ’ih ve’s-şayd”, 12 (No. 5493, 5494); Müslim, “Şayd ve’z-zebâ’ih”, 17; Belâzürî, *Ensâb*, 1/489; Taberî, *Târîh*, 3/32-33; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 49/409; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/503-504, 8/18, 9/362; Akgün, *Hicrî Birinci Asır İslâm Toplumunda Yemek Kültürü*, 155-156.

[77] Bi’rimaûne, Benî Süleym ile Benî Âmir kabilelerinin oturduğu topraklar arasında yer alan bir kuyu olup Benî Süleym kabilesine daha yakındı. Yâkût, *Mu’cemül’-büldân*, 1/302.

[78] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/347; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/194; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 2/48-49; Taberî, *Târîh*, 2/547; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İmaj Yayıncılık, 2003), 1/447.

[79] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/732; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 5/219; Beyhakî, *Delâ’il*, 4/320; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/382.

[80] İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 4/160-161.

[81] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/985.

[82] Hz. Peygamber Bedir Gazvesi’ne (2/624) çıkacağı zaman ordusunu Ebû İnebe kuyusu etrafında toplamıştı Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/26; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 2/11. İslâm ordusu Karkaratülküdr Gazvesi’nde (2/624) Karkara mevkiindeki Küdr suyu etrafında İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/46; Bi’rimaûne Seriyyesi (4/625) sırasında Maûne kuyusu etrafında Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/347; Zâtürrikâ’ Gazvesi (5/626) dönüş yolunda Sırâr kuyusu etrafında Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/400; Benî Mustalîk Gazvesi

su ihtiyacını karşılarıydı. Eğer kuyularda su kalmamış ise yeniden su çıkarmak için çaba gösterilirdi. Müslümanlar, Benî Mustalîk Gazvesi (5/626) dönüş yolunda su sıkıntısı çekince, Hz. Peygamber Hâtüb b. Ebû Beltea'dan bir kuyu kazmasını istemişti.^[83] Hudeybiye (6/628)^[84] ve Tebük (9/630)^[85] gazvelerinde, suyu az olan kaynaklara ok veya demir çubuklar yerleştirilerek biraz su ilave edilmiş ve suyun çoğalması sağlanmıştır. Bu şekilde, ordunun su ihtiyacı karşılanmıştır.

Konuşlanma bölgesindeki ve düşman kalelerindeki kuyular ile su depoları da İslâm ordusunun önemli su tedarik kaynakları arasındaydı. Bedir Gazvesi'nde (2/624) Hz. Peygamber ordunun su ihtiyacı için Bedir kuyularından birini açık bırakarak üzerine havuz yaptırmıştı.^[86] Uhud Gazvesi'nde (3/625) Muhammed b. Mesleme'nin içecek su ihtiyacı için bir su çukurundan su getirdiği aktarılmaktadır.^[87] Benî Kurayza Gazvesi'nde (5/627) İslâm ordusu kuşatmanın ilk aşamasında kaledeki bir kuyuyu ele geçirerek kuşatma süresince su ihtiyaçlarını bu kuyudan sağladı.^[88] İslâm ordusu Hayber Gazvesi'nde (7/628) düşmanın direncini kırmak amacıyla su kaynaklarını kontrol altına almıştı.^[89] Müslüman askerlerin bu su kaynaklarından yararlanmış olmaları da tabiidir.

Orduya su sağlamak amacıyla yağmur suyu ve bu sulardan oluşan birikintilerden de istifade edilmekteydi. Bedir Gazvesi (2/624) sırasında su bulmakta zorluk çeken askerler yağın yağmur sayesinde su ihtiyaçlarını karşılamış, kişisel temizliklerini yapmış ve hayvanlarını sulamışlardı.^[90] Hayber Gazvesi (7/628) dönüşünde askerler su ihtiyacını yağmur suyuyla karşılamışlardı.^[91] Tebük Gazvesi'nde (9/630) askerlerin sularının tükendiği ve aşırı susuzluk çekildiği bir sırada yağın yağmur sayesinde su ihtiyacını karşıladıkları kaydedilmektedir.^[92]

Su kaynaklarının korunması, etkin ve verimli kullanımı için gerekli önlemlerin alındığı görülmektedir. Durgun sulara idrar yapılmaması^[93] ve suyun israf edilmemesi^[94] gibi Müslümanların her zaman uyması gereken kurallar yanında özellikle seferler sırasında kısıtlılık durumlarında izin verilene kadar suya dokunulmaması^[95] gibi tedbirler alınarak su kaynaklarının yanlış kullanımı yasaklanmıştır. Ancak bu tedbirlere rağmen bazı askerlerin aceleci davranarak yanlış tasarruflarda buldukları görülmektedir. Hz. Peygamber ordusuna Tebük'te (9/630) bir su kaynağına

(5/626) sırasında içinde su kuyuları bulunan el-Halâik'de ve Müreyysî' kuyusu etrafında Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/405, 407; Hudeybiye Gazvesi'nde (6/628) Hudeybiye kuyusu etrafında konaklamıştır. Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/587.

[83] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/425; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/353; Nebi Bozkurt, "Hâtüb b. Ebû Beltea", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/444.

[84] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/587; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/324; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/92; 5/219; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 20/398-399 (No. 37994), 417 (No. 38010).

[85] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1012-1013; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/171; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/389 (No. 22070); Makrîzî, *İmtâ'*, 2/58; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 7/18.

[86] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/53; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/272; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/14; 3/525-526; Taberî, *Târîh*, 2/440; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/17; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/97, 9/243; Hattâb, *Komutan Peygamber*, 72, 82.

[87] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/250. Vâkıdî bu su kaynağının kendi döneminde Teymoğullarının evlerinin yanında bulunduğunu belirtir.

[88] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/499; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/245; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîreti'n-nebeviyye*, nşr. Abdülkerîm Sâmi el-Cündî (Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 115; Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah es-Süheylî, *er-Ravzü'l-ünuf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*, thk. Abdurrahman el-Vekîl (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1410/1990), 6/283; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/6; 7/222-223; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 3/69; Hattâb, *Komutan Peygamber*, 176.

[89] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/666-667; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/296; Halebî, *İnsânü'l-üyyûn*, 2/742-743; Hattâb, *Komutan Peygamber*, 217-218.

[90] Köksal, *İslâm Tarihi*, 9/120.

[91] İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 10/120.

[92] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1008-1009; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/165; İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*, 149; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/56.

[93] Buhârî, "Vuğû", 68 (No. 238); Müslim, "Tahâret", 94; İbn Mâce, "Tahâret", 25 (No. 343-345); Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Mısır: Matbaatü's-Saâdet, 1369/1950), "Tahâret", 36 (No. 69-70); Nesâî, "Tahâret", 46 (No. 57-58).

[94] İbn Mâce, "Tahâret", 48 (No. 424, 425).

[95] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1012.

varacaklarını, ancak kendisinden önce suya dokunmamaları gerektiğini belirtmesine rağmen iki kişi ordudan önce su kaynağına ulaşarak müdahalede bulunmuş ve suyun az akmasına sebep olmuşlardı. Daha sonra Hz. Peygamber'in girişimiyle bu su gür bir şekilde akmıştır.^[96]

1.2.3. Harp Ganimetleri

Sefer ve savaşlar sırasında düşmandan ele geçirilen gıda maddeleri İslâm ordusunun iâşe ihtiyacının karşılanmasında önemli bir kaynak oluşturmaktaydı. İslâm savaş hukukunda ganimet mallarının tasarrufuna yönelik keyfi uygulamalara izin verilmemiş, silah ve teçhizatın iade edilmek şartıyla kullanılmasına, gıda maddelerinin ise ganimet mallarının tamamı bölüştürülünceye kadar askerlerce erzak ve hayvan yemi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanımına izin verilmiştir.^[97]

Ebû Süfyân b. Harb kumandasındaki düşman kuvveti Sevîk Gazvesi'nde (2/624) Müslümanlarla temas kurmaktan kaçınarak geri çekilirken, hareket kabiliyetini artırmak için beraberindeki un çuvallarını (sevîk) atmıştı.^[98] Kaynaklar İslâm ordusunun bu yükleri aldığını belirtmekteyse^[99] de harekât esnasında bu yiyeceklerden tüketedildiğine dair bir bilgi vermemektedir.

Yahudi liderlerinden Huyey b. Ahtab, Hendek Gazvesi (5/627) sırasında müttefik kuvvetlere yardım amacıyla Benî Kurayza kabilesinden^[100] yirmi deve yükü yiyecek temin ederek gönderdi. Bu yiyecekler buğday, arpa, hurma ve samandan oluşuyordu. Fakat bu erzak Müslümanlar tarafından ele geçirildi ve develerle birlikte İslâm ordugâhına götürüldü. Bu sayede düşmanın iâşe tedarikine önemli bir darbe vurulduğu gibi Müslüman askerlerin yiyecek ihtiyaçları da bir süre karşılanmış oldu.^[101]

Hayber Gazvesi'nde (7/628), müstahkem kalelerinde savunma yapan, bol su ve erzak imkânına sahip Yahudilere karşı İslâm ordusu güçlüklerle karşılaşmış, özellikle iâşe temininde büyük zorluklar yaşamıştı.^[102] Kaynaklar kuşatmanın ilk sıralarında Müslüman askerlerin yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bölgedeki ham hurmalardan,^[103] soğan ve sarımsaktan yediklerini,^[104] düşmana ait koyun sürüsünden iki koyun alıp kestiklerini^[105] aktarmaktadır. Bu gibi geçici

[96] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1012-1013; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/171; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/389 (No. 22070); Makrîzî, *İmtâ'*, 2/58; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 7/18.

[97] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/664-665, 680; Buhârî, "Farzu'l-ğumus", 20 (No. 3153-3155); Müslim, "Cihâd", 72, 73; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 137 (No. 2701, 2702); Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim, *Zâdü'l-me'âd fi hedyi hayri'l-îbâd*, thk. Şuayb el-Arnaût - Abdülkâdir el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 3/95; Ağırman, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, 113-114. Ganimet mallarının taksimi ve kullanımı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Erkal, "Ganimet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/351-354; H. Yunus Apaydın, "Humus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/365-369; Ferhat Koca, "Gulûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/190-192.

[98] Muhammed b. İshâk b. Yesâr İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk el-müsemmâ bi-Kitâbi'l-mübtede' ve'l-meb'âş ve'l-megâzî*, thk. Muhammed Hamîdullah (Mağrib: Matbaatü Muhammedi'l-Hamîs, 1396/1976), 291-292; Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/181; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/48; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/27-28; Belâzürî, *Ensâb*, 1/373; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/124; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/174; Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-ğamîs fi ahvâli enfesi nefîs* (Beyrut: Müessesetü Şa'bân, ts.), 1/410.

[99] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/181-182; İsmail Yiğit, "Sevîk Gazvesi", 36/585.

[100] Muhammed Hamîdullah, getirilen bu erzakın Hayber Yahudileri tarafından sağlandığını belirtmektedir. Hamîdullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 89. Richard A. Gabriel ise Muhammed Hamîdullah'ın muahhar siyer kaynaklarından Şâmî'ye dayandırarak aktardığı bu bilginin uydurma olabileceğini ileri sürmektedir. Gabriel'e göre Medine'nin kuzeyinde yer alan Hayber bölgesinden şehrin dışında mevzilenen Ahzab ordusuna getirilen erzak konvoyunu Müslüman kuvvetlerin Medine'den ayrılarak düşman birliklerine fark edilmeden pusuya düşürüp ele geçirmesi, ardından ganimetlerle birlikte Müslüman mevzilerine geri dönmesi pek mümkün değildir. Gabriel, *İslâm'ın İlk Mareşali Hz. Muhammed*, 226. Ancak Şâmî müttefik ordular komutanı Ebû Süfyân'ın ellerindeki erzakın azaldığını Huyey b. Ahtab'a ilettiği onun da Benî Kurayza lideri Kab b. Esed ile konuştuğu ve erzak yardımını bu kabileden sağladıklarını nakletmektedir. bk. Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/382. Buna göre olayın Medine içinde cereyan ettiği ve tarihi açıdan gerçekleşmesinin de mümkün olduğu görülmektedir.

[101] Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/382; Köksal, *İslâm Tarihi*, 12/270.

[102] Köksal, *İslâm Tarihi*, 14/174-175.

[103] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/646; Süyûtî, *el-Hasâ'îşü'l-kubrâ*, 2/57.

[104] Taberânî, *el-Mu'cemü's-şagîr*, 1/150.

[105] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/660; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/350.

çözümler yanında, kuşatmanın ilerleyen safhalarında Müslümanlar birer birer Yahudi kalelerini fethetmeye başlayınca özellikle Sa'b b. Muâz kalesinin alınmasıyla çok miktarda hurma, arpa, bal, tereyağı gibi gıda maddesi, hayvan yemi ve mutfak malzemesi elde ederek iâşe sorununu çözmüşlerdi.^[106] Ayrıca fethedilen diğer Hayber kalelerinden de pek çok gıda maddesi ve mutfak gereçleri temin edilmişti.^[107]

Hayberle ilgili bir diğer husus kuşatma sırasında (7/628) bölgedeki hurma ağaçlarının kesilmesine dair farklı yaklaşımlardır. Batılı araştırmacılardan Richard A. Gabriel, Hayber kuşatması sırasında İslâm ordusunun yem bulmakta güçlük çektiğini, bu nedenle Hz. Peygamber'in hayvanların beslenmesi için hurma ağaçlarını kestirdiğini iddia etmektedir.^[108] Ancak kaynaklarda kuşatma sırasında Hubâb b. Münzir'in Hz. Peygamber'e Yahudiler için hurma ağaçlarının çok değerli olduğunu ifade edip, ağaçların kesilmesini ve dirençlerinin kırılmasını tavsiye ettiği, bunun üzerine ağaçların kesilmesine karar verildiği aktarılmıştır.^[109] Hurma, Yahudilerin iktisadî gücünün ve gelir kaynağının başlıca unsurlarındandı.^[110] Ayrıca hurma ağaçları, Hayberlilerin siper ve gizlenme yeri olarak kullanabilecekleri doğal engeller oluşturuyordu.^[111] Bu nedenle, hurma ağaçlarının kesilmesi Yahudilerin morallerini bozmak, ekonomik varlıklarına darbe indirmek, düşmanın savunmasını zayıflatmak, Müslümanların taarruzunu kolaylaştırmak ve düşmanı teslim olmaya mecbur bırakmak amacıyla bir savaş taktiği olarak uygulandığını göstermektedir. Fakat kesilen ağaçlardan elde edilen hurmaların yem ve iâşe için kullanılmış olması muhtemeldir.

Amr b. Âs'ın komuta ettiği Zâtüsselâsil Seriyyesi'nde (8/629) birlikteki askerler harekât alanındaki deve ve koyunları ganimet olarak almış ve bunlarla iâşe ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardı.^[112]

Daha önceki bir askerî operasyon sırasında ganimet alınan hayvanlar sonraki askerî harekâtlarda yiyecek ihtiyacı için kullanılmaktaydı. Örneğin, Bedir Savaşı'nda (2/624) ganimet olarak alınan Ebû Cehil'in devesi Hudeybiye Gazvesi'nde (6/628) Hz. Peygamber tarafından kurban amacıyla kesilmiştir.^[113]

Daha önce geçtiği üzere düşmandan ele geçirilen su kuyuları ve depoları İslâm ordusunun su ihtiyacını karşılamakta kullanılmaktaydı.

1.2.4. Satın Alma Yoluyla Tedarik

Askerler için ihtiyaç duyulan iâşe maddelerinin temininde uygulanan bir diğer yöntem satın almadır. Ordu için yiyecek maddeleri bazen Hz. Peygamber tarafından bazen de ihtiyaç anında birlik içerisindeki muharip personel tarafından satın alınmaktaydı. Ayrıca askerler bireysel olarak kendileri ve hayvanları için erzak ve yem satın almaktaydı. Örneğin, Abdurrahman b. Ebû Bekir'den aktarılan bir rivayette 130 kişilik bir askerî birlikle Medine'den çıkan Hz. Peygamber'in erzakı biten askerler için koyun satın aldığı kaydedilmektedir.^[114]

[106] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/664-665; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/313-314; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/122; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/741-742. Mahmut Şit Hattâb, Hayber Savaşı'nda Müslümanların erzak sıkıntısı yaşaması üzerine İslâm ordusunun taarruzu Yahudilerin gıda ambarı olan Sa'b b. Muâz burcu etrafında yoğunlaştırdıklarını belirtmektedir. Hattâb, *Komutan Peygamber*, 204, 217.

[107] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/664-681; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/742-744.

[108] Richard A. Gabriel, *İslâm'ın İlk Mareşali Hz. Muhammed*, 252.

[109] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/644-645.

[110] Köksal, *İslâm Tarihi*, 14/153-154.

[111] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/644-645; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/731.

[112] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/771; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/497; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/168.

[113] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/614; İbn Sa'd, *eş-Şabağât*, 2/91.

[114] Buhârî, "Hibe", 28 (No. 2618).

Hudeybiye Gazvesi (6/628) sırasında Benî Nehd'den bir grup Revhâ (Ravhâ) mevkiinde Hz. Peygamber ile karşılaşınca sût hediye etmek istemişler, ancak bu kişilerin henüz müslüman olmadıklarını öğrenen Hz. Peygamber hediyeleri kabul etmemiş, bunun yerine sütün satın alınmasını emretmiş ve sût satın alınmıştır.^[115] Ayrıca bazı bedevîler üç adet canlı kertenkele getirip satışa sundular. Bunları da ihramlı olmayan bazı sahâbîler satın aldılar.^[116]

Sîfûlbahr (Habat) Seriyyesi'nde (8/629) askerlerin iâşe sıkıntısı yaşaması üzerine Kays b. Sa'd, Cüheyne kabilesine mensup bir kişiden ödemesi daha sonra Medine'de yapılmak koşuluyla 5 adet deveyi 10 vesk (yaklaşık 1 ton 224 kg.) hurma karşılığında satın alarak bir süre için askerî birliğin yiyecek ihtiyacını temin etti.^[117]

1.2.5. Bağışlar ve Yardımlar

Ordunun en önemli iâşe tedarik kaynaklarından biri de yapılan bağışlar ve yardımlardı. Birliklerin erzak ihtiyacını karşılayanların büyük bir kısmını ekonomik durumu iyi olan sahâbîler oluşturmaktaydı. Ayrıca sayıca büyük orduların hazırlanması durumunda umumî seferberlik ilanı ile bütün halkın yardımına başvurulmaktaydı. Bağış ve yardımlar ordunun her türlü ihtiyacını karşılamaya yönelik, halk tarafından yapılan aynî ve nakdî yardımları kapsamaktaydı. Bununla beraber doğrudan gıda yardımı da yapılmaktaydı. Bağış yapılan gıda maddelerinin başında hurma ve et ihtiyacı için kesimlik deve gelmektedir.

Hazrec kabilesinin ileri gelenlerinden Sa'd b. Ubâde'nin pek çok savaşta ordu için gıda maddesi tedarik ettiği görölmektedir. Sa'd b. Ubâde'nin Bedir Gazvesi (2/624) hazırlıkları kapsamında 20 deveye yiyecek yüklediği,^[118] Hamrâülesed Gazvesi'nde (3/625) 30 deve yükü hurma ve kesimlik develer gönderdiği,^[119] Benî Nadîr Gazvesi (4/625)^[120] ve Benî Kurayza kuşatması (5/627)^[121] sırasında birkaç yük hurma, Gâbe Gazvesi'nde (6/627) 10 deve ve yüklerle hurma gönderdiği^[122] zikredilmektedir. Ayrıca Hudeybiye seferindeyken (6/628) Huzâa kabilesinden arkadaşı Amr b. Sâlim'in kendisine hediye ettiği develeri de orduya bağışladığı anlaşılmaktadır.^[123]

Umumî seferberlik hâlinde halktan, askerî birliklerin erzak ve diğer ikmâl ihtiyaçlarını karşılaması istenmiştir. Umretü'l-kazâ seferi (7/629) hazırlıkları esnasında iâşelerinin olmadığını söyleyen bir grup bedevî için Hz. Peygamber Medine halkına bağış ve infakta bulunmalarını emretmişti.^[124] Genel yardım çağırısının en etkili olduğu sefer hiç şüphesiz Tebük Gazvesi'ydi (9/630). Ordunun teçhizat ve iâşe ihtiyacının karşılanmasında devlet hazinesi yeterli olmadığından Hz. Peygamber halktan yardım talebinde bulundu. Bu harekâtın hazırlıkları aşırı sıcak bir mevsime ve hasat dönemine rastlamasına rağmen halk bütün imkânlarını seferber ederek ordunun teçhizine çalıştı. Kaynaklarda Tebük Gazvesi'nin hazırlık sürecinde halktan gelen bağış ve yardımlara dair çok sayıda rivayet kaydedilmiştir. Hz. Ebû Bekir servetinin tamamını (4.000 dirhem)^[125], Hz.

[115] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/575.

[116] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/575.

[117] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/775-776; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/122-123, 5/369-371; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbn Seyyidünnâs, *'Uyûnü'l-eşer*, 2/216-217; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/503; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 3/201-202; Zürcânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 3/366.

[118] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/25; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 20/251; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/83; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/19.

[119] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/338; Makrîzî, *İmtâ'*, 8/358; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/310; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 2/553.

[120] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/372; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 2/563.

[121] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/500; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/6.

[122] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/547; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/78; İbn Seyyidünnâs, *'Uyûnü'l-eşer*, 2/129.

[123] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/592.

[124] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/732; Zürcânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 3/314.

[125] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 3/991; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/47; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/435; Diyârbekrî, *Târîhu'l-ĥamis*, 2/123; Zürcânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 4/69.

Ömer servetinin yarısını^[126] (100 ukiyye veya 4.000 dirhem^[127]), Hz. Osman 1.000 dinar bağışlayarak^[128] bu yardım çağrısına yanıt verenlerin ilkleri arasında yer almışlardır. Bunların yanı sıra daha pek çok sahâbî tarafından aynı ve nakdî yardımlar yapılmıştı. Bu yardımların bir kısmının iâşe ve hayvan yemi ihtiyacı için kullanıldığını düşünmek mümkündür. Bununla birlikte doğrudan erzak yardımı da yapılmıştı. Âsım b. Adî'nin orduya 90 vesk^[129] (bazı rivayetlerde 100 vesk^[130] veya 70 vesk^[131]) hurma bağıışı^[132] gibi külliyetli yardımlar yanında bazı sahâbîlerin 1 sâ' (2,175 kg. veya 3,8 kg.)^[133] veya 2 sâ' hurma^[134] bağışladıkları, bazılarının ise farklı miktarlarda yiyecek getirip orduya verdiği kaydedilmektedir.^[135] Ayrıca seferler sırasında bazı askerlerin ordunun iâşe ihtiyacını karşılamak üzere deve satın alıp bağışlaması,^[136] özellikle iâşe sorunu yaşandığı zamanlarda herkesin elindeki erzakı bir yere toplayarak ortak bir sofrada yemesi^[137] ordu içi yardımlaşma ve dayanışmayı göstermektedir.

Medine içinde veya yakın mahallerde yapılan savunma savaşlarında hanım sahâbîlerin hazırladıkları yemekler askerlere sunulmaktaydı.^[138] Örneğin, Uhud Savaşı'nda (3/625) harekât alanına giden bazı hanım sahâbîler, askerler için beraberinde yiyecek ve içecek götürmüşlerdi.^[139] Hendek Gazvesi'nde (5/627) Câbir b. Abdullah'ın ve eşinin Hz. Peygamber'e ve askerlere yemek ikram ettikleri belirtilmiştir.^[140]

İslâm askerî birliklerine kimi zaman sefer güzergâhında meskûn bulunan halk tarafından çeşitli yiyecek maddeleri sunulmakta veya misafir edilerek yemek verilmekteydi. Zül'uşeyre (Uşeyre) Gazvesi'nde (2/623) Kureyş kervanını takip eden 150 veya 200 kişilik İslâm askerî birliğini, Uşeyre bölgesinde ikâmet eden Müdlic kabilesinin misafir edip ağırladığı ve bol ikramlarda bulunduğu ifade edilmektedir.^[141] Hudeybiye seferinde (6/628) Ebvâ'da konaklayan Hz. Peygamber'e İmâ b. Rahda'nın (Eymâ b. Rahada) bir miktar deve, 100 koyun ve süt yüklü 2 deve bağışladığı, Hz. Peygamber'in de bu koyunları ashâbına dağıttığı,^[142] Veddân bölgesinden Hz. Peygamber'e ekmek, ıtr ve acur ikram edildiği,^[143] Hudeybiye mevkiinde konaklanıldığı sırada Huzâa kabilesinden Büsr

[126] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/991; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/47; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/435.

[127] Köksal, *İslâm Tarihi*, 16/157.

[128] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/161; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/231 (No. 20630); Süheylî, *er-Ravzü'l-ünûf*, 7/307; Köksal, *İslâm Tarihi*, 16/156; İsmail Yiğit, "Tebük Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/229. Diğer rivayetler için bk. Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/100; Köksal, *İslâm Tarihi*, 16/160-162.

[129] 1 veskin yaklaşık olarak 122,4 kg'a denk geldiği kabul edilirse 90 vesk x 122,4 kg.= 11.016 kg. olur. bk. Cengiz Kallek, "Vesk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/70.

[130] İzzüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-şahâbe*, thk. Alî Muhammed Muavvid - Adil Ahmed Abdülmevcud (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1996), 6/215.

[131] Abdullah Aydınlı, "Âsım b. Adî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/474.

[132] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/991; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/196; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdülber, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-aşhâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beirut: Dârü'l-Cil, 1412/1992), 4/1718.

[133] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/196.

[134] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/994; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/161-162; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/49; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/439; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/101.

[135] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/991-992; Köksal, *İslâm Tarihi*, 16/162.

[136] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/775-776; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/122-123, 5/369-371; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eşer*, 2/216-217; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/503; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/201-202; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 3/366.

[137] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/708; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/152, 2/110.

[138] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/452; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/229; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/276-278 (No. 15028); Buhârî, "Cihâd", 188 (No. 3070); Müslim, "Eşribe", 141.

[139] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/249.

[140] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/452; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/229; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/67; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/276-278 (No. 15028); Buhârî, "Cihâd", 188 (No. 3070); Müslim, "Eşribe", 141; Hâkim, *el-Müstedrek*, 5/181 (No. 4376).

[141] Belâzürî, *Ensâb*, 1/344.

[142] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/577.

[143] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/577.

b. Süfyân ve Amr b. Sâlim'in Hz. Peygamber'e koyun ve develer hediye ettiği, Hz. Peygamber'in de bu hayvanların kesilip orduya dağıtılmasını istediği kaydedilmektedir.^[144]

Kureyş liderlerinden Ebû Süfyân'ın eşi Hind bint Utbe Mekke fethi (8/630) sonrasında bir süre şehirde kalan Hz. Peygamber'e ısınmış taş üzerinde kızarttığı iki oğlağı câriyesi aracılığıyla göndermişti.^[145] Ayrıca Mekke'nin meşhûr tâcirlerinden Safvân b. Ümeyye de bir ceylan yavrusunu, biraz süt ve bir miktar küçük salatalığı Hz. Peygamber'e hediye etmişti.^[146] Tebük Gazvesi'nde (9/630) İslâm ordusu Vâdilkurâ'ya geldiğinde Yahudi kabilelerinden Benî 'Urayd Hz. Peygamber'e herîse (الهريسة) olarak adlandırılan keşkek^[147] veya un helvası getirmişti.^[148]

1.2.6. Antlaşmalar Yoluyla Tedarik

Hz. Peygamber'in Medine'de yaşayan Yahudilerle ve Medine dışında yaşayan Arap kabile yöneticileriyle yaptığı antlaşmalarda veya onlara gönderdiği mektuplarda, bölgelerine intikal edecek İslâm askerî birliklerinin erzak ihtiyaçlarının teminine yönelik mükellefiyetler içeren bazı hükümler yer almıştır. Medîne Vesikası'nın 38. maddesine göre: "Yahudiler müslümanların yanında savaştıkları müddetçe harcamalara katılacaklardır." ve 44. maddesine göre: "Bu vesikada zikredilen kişiler Yesrib'e saldıracak olanlara karşı yardımlaşacaktır."^[149] Bu maddelerde iâşe teminine yönelik açık ifadeler yer almamakla birlikte bu yardımın, saldırı sırasında şehri savunacak askeri personelin iâşe edilmesini de kapsayacağını düşünmek mümkündür.

Hz. Peygamber, Yemen'in Hadramut bölgesinden Müslüman olmak niyetiyle Medine'ye gelen Vâil b. Hucr'a, memleketine döneceği zaman bölgedeki meliklere hitaben yazdığı mektupta diğer hükümler yanında "Müslümanların askerî birliklerine yardım etmekle mükelleftirler (وَعَلَيْهِمْ) الْعَوْنُ لِسَرَايَا الْمُسْلِمِينَ"^[150] maddesi yer almaktaydı. İbn Sa'd'da yer alan mezkûr rivayetten farklı olarak Taberânî ve Heysemî bu bilgiyi "Her 10 kişilik seriyeye için bir tulum hurma vardır (لِكُلِّ عَشْرَةٍ مِنَ السَّرَايَا) (مَا يَحْمِلُ الْقِرَابَ مِنَ التَّمْرِ)"^[151] şeklinde daha açık bir ifadeyle kaydetmişlerdir. İslâm askerî birliklerine yardım edilmesini içeren bir diğer yazışma ise Benî Bâriklar^[152] ile yapılmıştır. Bu metinde Benî Barıklar için, savaş ve kıtlık zamanlarında kendilerine uğrayan Müslümanları "üç gün misafir edeceklerdir" (وَمَنْ مَرَّ بِهِمْ مِنَ الْمُسْلِمِينَ فِي عَزَاكَ أَوْ جَدَبٍ فَلَهُ ضِيَاءَةٌ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ) hükmü yer almaktaydı.^[153] Bu girişim Hz. Peygamber'in ordunun iâşe ikmâline önem verdiğini, özellikle intikal edilen bölgede askerlerin iâşe sorunu yaşamaması için tedbirler aldığını göstermektedir.

1.2.7. Avlanma Yoluyla Tedarik

Avcılık Hz. Peygamber döneminde hem bir spor aktivitesi hem de bazı bölgelerde halkın geçim kaynaklarından biriydi.^[154] Ayrıca avlanma bazı gazve ve seriyelerde askerlerin iâşe

[144] Vâkîdî, *el-Megâzî*, 2/592; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/198; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/285; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/42.

[145] Vâkîdî, *el-Megâzî*, 2/868; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 70/184; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/5, 5/282; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/255.

[146] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/19; Ebû Dâvûd, "Edeb", 137 (No. 5176); Tirmizî, "İsti'zân", 18 (No. 2710).

[147] Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, 3/2755.

[148] Vâkîdî, *el-Megâzî*, 3/1006; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/55.

[149] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/149; Muhammed Hamîdullah, *el-Veşâ'îku's-siyâsiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyasî-İdarî Belgeleri*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, ts.), 69, 71 (38. ve 44. maddeler); Mustafa Özkan, "Medine Vesikası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/214.

[150] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/248.

[151] Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1404/1983-1984), 22/48; Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Hüsâmeddin el-Kudsî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 9/375. krs. Hamîdullah, *el-Veşâ'îku's-siyâsiyye*, 270, 271; Köksal, *İslâm Tarihi*, 17/149.

[152] Kahtânîler'e mensup Ezd kabilesinin Huzâa kolundan bir Arap kabilesi. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/248; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü kabâ'ili'l-'Arabi'l-kadîme ve'l-hadîse* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 1/57; Abdülkerim Özaydın, "Bârik (Benî Bârik)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/70.

[153] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/248, 303-304; Hamîdullah, *el-Veşâ'îku's-siyâsiyye*, 262; Özaydın, "Bârik (Benî Bârik)", 5/70.

[154] Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 168, 599.

gereksinimlerini karşılamak üzere başvurdukları yöntemler arasındadır. Bedir Gazvesi (2/624) sırasında ordu Türbân adlı bir bölgedeyken Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın bir ceylan (veya geyik) avladığı, Hz. Peygamber'in emriyle ceylanın etlerinin orduya dağıtıldığı aktarılmaktadır.^[155] Ebû Katâde hem Hudeybiye Gazvesi'nde (6/628)^[156] hem de Umretü'l-kazâ Gazvesi'nde (7/629)^[157] yaban eşiği avlamıştır. Mekke fethi (8/630) seferinde ordu Merrüzzahrân bölgesinde konakladığı sırada Enes b. Mâlik bir tavşan avladığını, onu üvey babası Ebû Talha'ya götürdüğünü ve tavşanı kestikten sonra but kısmını Hz. Peygamber'e ikram ettiklerini ifade etmektedir.^[158] Râfi' b. Hadîc Tebük Gazvesi'nde (9/630) avlanmak için Hz. Peygamber'den izin alıp ensârdan 10 kişi ile ava çıktıklarını, kendisinin 20'ye yakın ceylan (veya geyik) avladığını, Ebû Katâde'nin 5 adet yaban eşiği, diğer arkadaşlarının birçok ceylan (veya geyik) ve bir tane de deve kuşu avladıklarını haber vermektedir.^[159] Bir askerî harekât sırasında aşırı derecede susuzluk çeken askerlerin bir keçiyi yakalayıp sütünü içtikleri aktarılmaktadır.^[160] Ayrıca bazı seferler sırasında askerlerin çekirge yediklerinden bahsedilmektedir.^[161]

2. İâşenin Depolanması, Sevkiyatı ve Dağıtımı

Depo sözcüğü, askerî literatürde “ordu mallarının saklandığı, bakımlarının yapıldığı yer”^[162] olarak tanımlanmakta, depolama faaliyetleri ise “malzemenin alımı, sınıflandırılması, depolanması, muhasebeleştirilmesi, ihracı, bakımı, üretimi, montajı, araştırılması, kurtarılması veya imhası” aktivitelerini kapsamaktadır.^[163]

Hz. Peygamber döneminde bir sefer durumunda savaşçının gereksinim duyduğu iâşe maddeleri kendisi tarafından temin edilip yemekleri pişirilmiş olarak veya çoğunlukla hazır gıda maddelerinden seçilerek götürülmekteydi. Barış şartlarında savaşçının kendisi için erzak hazırladığına veya stokladığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak birliklerin iâşe ihtiyacının devletçe ve halkça karşılanması durumunda hem Hz. Peygamber hem de ekonomik durumu iyi olan sahâbîler orduya erzak temin ederlerdi. Tedarikçinin bu yüklü bağışları^[164] özel veya ticarî amaçlarla depoladığı erzaktan sağladığını söyleyebiliriz.

Deve, sahip olduğu yük taşıma kapasitesi (ortalama 180-260 kg.),^[165] bizzat kendisinin yiyecek olarak kullanılması^[166] ayrıca midesinde topladığı suyun acil ihtiyaçlarda asker ve hayvanlar tarafından kullanılması^[167] sayesinde askerî birlikler için bir mobil ikmâl deposuydu.^[168]

[155] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/26-27.

[156] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 2/576; Buhârî, “ez-Zebâ'ih ve's-şayd”, 10 (No. 5490); Müslim, “Hac”, 57.

[157] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 2/733.

[158] Buhârî, “Hibe”, 5 (No. 2572).

[159] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 3/1035.

[160] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/ 151, 9/69.

[161] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/206.

[162] İsmail Parlatur vd., “depo”, 1/560.

[163] Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff, “depot”, 63.

[164] Tebük Gazvesi'ne (9/630) hazırlık amacıyla Âsım b. Adî orduya 90 vesk (yaklaşık 11 ton) hurma bağışlamıştı. Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 3/991. Bu miktarda erzak için fizikî bir depolama alanına ihtiyaç duyulacağı muhakkaktır.

[165] Ralph W. Brauer, “The Camel and Its Role in Shaping Mideastern Nomad Societies”, *Comparative Civilizations Review* 28/28 (1993), 111; Ömer İşbilir, “Yük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/47-48.

[166] Kaynaklardaki verilerden 1 deveden elde edilen etin yaklaşık olarak 90 veya 100 askeri doyuracak miktarda olduğu anlaşılmaktadır. bk. Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/52-53; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/268-269; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/14; Taberî, *Târîh*, 2/423; Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1995), 3/101-102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/15; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/76. Çağdaş araştırmalarda da develerde karkas et ağırlığının kesim canlı ağırlığına bağlı olarak 125-400 kg. arasında değiştiği belirtilmektedir. Abdullah Bülbül - Atakan Koç, “Develerde Karkas ve Et Kalite Özellikleri”, *ADÜ Ziraat Dergisi* 15/2 (2018), 113.

[167] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/153; Beyhakî, *Delâ'il*, 5/227; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/634; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/160; Şâmî, *Sübülül-hüdâ*, 5/447; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/106.

[168] Gabriel, *İslâm'ın İlk Maresâli Hz. Muhammed*, 91.

Harekât alanında dışmandan elde edilen ganimetlerin toplandığı alanlar, bir tür ikmâl deposu olarak faaliyet göstermiş, askerler bu alanlardan ikmâl ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Hayber Gazvesi'nde (7/628) bölgedeki kalelerin alınmasıyla, İslâm ordusu pek çok silah, teçhizat, erzak ve hayvan yemi elde etmiş, askerler ihtiyaçlarını bu noktalardan karşılamışlardı.^[169]

Sefer süresince düzenli su ikmâli yapılamadığından askerlerin yürüyüş güzergâhındaki ve harekât alanındaki su kaynaklarından su stoku yaptıkları görölmektedir. Bedir Gazvesi'nde (2/624) Hubâb b. Münzir'in tavsiyesi ile açık bırakılan kuyu etrafında bir su havuzu inşa edildiği (نبنی علیها حوضاً) ve ordunun su ihtiacını buradan karşıladığı belirtilmektedir.^[170] Müreysi' (Benî Mustalîk) Gazvesi'nde (5/626) ordudaki bedevîlerden birinin bir havuzu su ile doldurduğu (فيملاً الحوض), etrafına taş koyduğu ve havuzun üstünü deriden bir örtü ile kapattığı aktarılmaktadır.^[171] Tebük Gazvesi'nde (9/630) askerler yağın yağmur sayesinde su ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi yanlarındaki su kaplarını da doldurmuşlardı.^[172]

Sefer için hazırlanan iâşe maddeleri hayvanlar üzerinde ve yaya erin üzerinde taşınırdı. Râfi' b. Hadîc bir sefer esnasında erzak çuvallarının develer üzerinde bulunduğunu ifade etmektedir.^[173] Bedir Gazvesi (2/624) hazırlıkları kapsamında Sa'd b. Ubâde'nin 20 deveye yiyecek yüklediği aktarılmaktadır.^[174] Hamrâülesed Gazvesi'nde (3/625) İslâm ordusu için hazırlanan erzak, develer üzerinde nakledilmişti.^[175] Ebû Ubeyde b. Cerrâh kumandasındaki Sîfûlbahr (Habat) Seriyyesi'nde (8/629), 300 kişilik askerî birlikte sadece birkaç adet yük hayvanı bulunduğuna dair rivayet, iâşenin develer üzerinde taşındığını göstermektedir.^[176] Kaynaklar mezkûr seriyede ordu malzemelerini taşıyan develer yanında hurmaların askerlerin omuzları üzerinde taşındığını da haber vermektedir.^[177] Erzak, cirâb (جراب) denilen bir tür çuval veya kap içinde taşınmaktaydı.^[178]

Merkez Medine'den temin edilen gıda maddeleri orduyla birlikte sevkedilmekteydi. Buna ek olarak bazı seferlerde özellikle Medine'ye yakın mahallerde gerçekteştirilen askerî operasyonlarda harekât alanında bulunan orduya Medine'den erzak ikmâli yapılmaktaydı. Medine yakınlarında gerçekteşen Uhud Gazvesi'nde (3/625) bazı hanım sahâbîlerin harekât alanına su ve yemek taşıdığı aktarılmaktadır.^[179] Benî Nadîr Gazvesi'nde (4/625) Sa'd b. Ubâde'nin 15 veya 25 gün süren kuşatma süresince harekât alanındaki orduya Medine'den iâşe ikmâli yaptığı kaydedilmektedir.^[180] Benî Kurayza Gazvesi'nde (5/627) İslâm ordusunun yiyeceklerini Sa'd b. Ubâde develere yüklediği hurmalarla karşıladı.^[181] Gâbe Gazvesi'nde (6/627) Zûkared'de karargâhını kuran İslâm ordusunun iâşesi için Medine'den birkaç yük hurma ve 10 deve gönderildi.^[182]

[169] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 2/664-665, 671, 680; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/313-314; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/122, 131; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/741-742.

[170] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 1/53; İbn Hiřâm, *es-Sîre*, 2/272; İbn Sa'd, *eť-Tabakât*, 2/14, 3/525-526; Taberî, *Târîh*, 2/440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/17; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/97, 9/243; Hattâb, *Komutan Peygamber*, 72, 82.

[171] İbn Sa'd, *eť-Tabakât*, 5/360; Beyhakî, *Delâ'il*, 4/54; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimařk*, 19/270-271; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 1/265-266.

[172] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 3/1008-1009; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/165; Taberî, *Târîh*, 3/105; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/56; Diyârbekrî, *Târîhu'l-ĥamîs*, 2/126.

[173] İbn Sa'd, *eť-Tabakât*, 4/273.

[174] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 1/25; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 20/251; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/83; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/19.

[175] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 1/338; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/180; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/310; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/553.

[176] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 2/774; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 49/413; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/346.

[177] Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 20.

[178] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 3/1018; Müslim, "İmân", 45.

[179] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 1/249; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/86.

[180] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 1/372; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/190; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/323.

[181] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 2/500; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/6.

[182] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 2/547; İbn Sa'd, *eť-Tabakât*, 2/78; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eřer*, 2/129.

Ordunun et ihtiyacının önemli bir kısmı kamp alanlarına veya harekât bölgesine kadar ordu ile birlikte getirilen canlı hayvanlar ile sağlanmıştır.

Çöl şartlarında askerler için en önemli ihtiyaç olan su, develer üzerinde^[183] ve/veya yaya askerlerin üzerinde bulundukları çeşitli kaplar içinde nakledilmekteydi. Kaynaklarda bu kaplarla ilgili geçen kelimelerden bazıları şu şekildedir: kırba (القربة),^[184] satîha (السطيحة)^[185] (ağzı dar, deriden yapılmış kap), idâve (الادواة)^[186] (bir tür su kırbası), rakve (الركوة)^[187] (deriden su tulumu veya matara); şenn (الشن)^[188] (eski bir su tulumu).

Askerî lojistiğin en önemli unsurlarından birini ikmâl maddelerinin taşınması ve dağıtımını oluşturmaktadır. Dağıtım, “komutanı (birlikleri) desteklemek üzere doğru malzemeyi doğru yere ve doğru zamanda ulaştırmak için lojistik sistemin tüm taşıma unsurlarının senkronize edilmesine yönelik operasyonel süreç” olarak tanımlanmaktadır.^[189] Saha dağıtım faaliyeti ise “coğrafi muharip komutanın (birliklerin) görevlerini yerine getirmek için personel, ekipman ve malzemenin harekât alanı içindeki akışını” ifade etmektedir.^[190]

Hz. Peygamber döneminde ordunun gereksinim duyduğu ikmâl maddelerini genellikle savaşçının kendisinin temin ettiği ve beraberinde taşıdığı daha önce belirtilmişti. Askerlerin ihtiyaçlarını karşılayamadığı durumlarda ise bu ikmâl maddeleri halk ve devletçe sağlanır, savaş hazırlıkları sırasında mâbed görevinin yanında karargâh olarak da kullanılan Mescid-i Nebevî etrafında^[191] veya Medine yakınlarında kurulan karargâhlarda dağıtıldı.

Harekât sırasında, Müslümanlar beraberinde getirdikleri yiyecek ve içecekleri, sefer ve savaş şartlarına göre bireysel olarak tüketirlerdi. Bunun yanında bağış, yardım veya ganimet yoluyla da gıda temin edilirdi. Bu durumda, iaşe dağıtımını birlik komutanı veya görevliler tarafından merkezî bir şekilde yapılırdı. Sîfûlbahr (Habat) Seriyesi'nde (8/629) Hz. Peygamber tarafından verilen hurmanın dağıtım planlaması ordu komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından yapılmış, öncelikle her askere günlük bir avuç hurma dağıtılmış, erzak azalınca da askerin günlük hurma istihkakı bir adet hurmaya düşürülmüştü.^[192] Tebük Gazvesi'nde (9/630) yiyecek sıkıntısı yaşanınca, ordudaki tüm erzak merkezî bir noktada toplanarak askerlere buradan dağıtılmıştı.^[193]

Harekât alanında düşmandan elde edilen ganimetlerin toplandığı alanlar aynı zamanda ikmâl maddelerinin dağıtım merkezi olarak da kullanılmıştır. Hayber Gazvesi'nde (7/628) bölgedeki kalelerin alınmasıyla, İslâm ordusu pek çok silah, teçhizat, erzak ve hayvan yemi elde etmişti. Bu malzemeler Hz. Peygamber'in görevlendirdiği kişi veya kişilerin gözetiminde ihtiyacı olan askerlere dağıtılmaktaydı.^[194]

[183] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/24; 2/578; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/165.

[184] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/119.

[185] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/119.

[186] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 3/1040; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/280.

[187] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 3/1040.

[188] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/269.

[189] Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff, “distribution”, 66.

[190] Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff, “theater distribution”, 216; Headquarters Department of the Army, *FM 4-01 Army Transportation Operations* (Washington DC: y.y., 2014), [1]-10.

[191] Mahmut Şit Hattâb, *Peygamber Ordusunun Tarihi*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 19-20.

[192] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/281; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/241 (No. 14337); Müslim, “Şayd ve'z-zebâ'ih”, 17, 18, 21; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/110; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/176.

[193] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 3/1037-1038; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/152; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/70-71, 5/151-152, 9/265; Süyûtî, *el-Haşâ'îşü'l-kübrâ*, 2/101-102; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/463.

[194] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/680.

3. Beslenme

Bu başlık altında, getirilen gıda malzemelerinin yemek için hazırlanması, pişirilmesi, askerin ne şekilde beslendiği, yemek tüketimi, düzeni ve hayvanların beslenmesi gibi konular incelenecektir.

3.1. Askerlerin Beslenmesi

Dengeli ve yeterli beslenme, tüm insanların sağlıklarını koruyabilmeleri ve yaşamlarını sürdürebilmeleri için temel gereksinimlerden olduğu gibi askerlerin muharebe yeteneklerini doğrudan etkileyen kritik bir faktördür. Askerler, zorlu fiziksel aktiviteler ve stresli koşullar altında faaliyet gösterirler. Bu durum, vücudun besin ihtiyacını artırır. Bu nedenle askerlerin yeterli ve sağlıklı beslenmesi önemlidir.

Modern ordularda bir personelin günlük kalori ihtiyacı sabah, öğle ve akşam öğünleri için ayrı ayrı olarak hesaplanmaktadır. Bu hesaplamalar neticesinde askerlere ihtiyaçları olan kalori miktarını karşılayacak şekilde yemekler sunulmaktadır. Ancak Hz. Peygamber döneminde bu durum farklıydı. Askerlerin günlük öğün sayısı ve öğün başına düşen gıda miktarı, sefer güzergâhının uzunluğu, sefer süresi, gıda stok miktarı ve bölgesel kaynaklar gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişkenlik gösteriyordu. Ayrıca bu konuyla ilgili ayrıntılara kaynaklarda rastlanmaması askerlerin beslenme düzeni ve gıda tüketimi hakkında kesin bilgilere ulaşmamızı engellemektedir. Kaynaklarda, bir deveden elde edilen etin 90-100 askeri beslediği,^[195] askere bir avuç veya bir adet hurma verildiği şeklinde genel bilgiler aktarılmış^[196]; et, sebze, meyve ve hububattan her bir askere cins ve miktar olarak ne kadar verildiği veya askerin kendi hazırladığı kumanyanın ne kadarını tükettiği belirtilmemiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber döneminde asker başına düşen istihkak miktarının ve günlük olarak besinlerden aldığı kalori değerinin hesaplanması oldukça zordur.

Risâlet döneminde yemeği hazırlayacak sistemli bir yapı henüz oluşmadığından sefer sırasında ve harekât alanında yemek yapımı ve dağıtımı ihtiyaçlara ve koşullara göre karşılanmaktaydı.

3.1.1. Yemeklerin Pişirilmesi

Hz. Peygamber döneminde sefere çıkan askerlerin sıcak yemek ihtiyaçları, kamp, konuş ve muharebe sahalarında askerî birliklerce kurulan mutfak gereçleri ile karşılanmıştır. Yemekler genellikle basit ve pratik yöntemlerle pişirilirdi. Ateş üzerinde yemek pişirme en yaygın yöntemdi. Bu yöntemde ateş yakılır, üzerine tencereler veya kazanlar yerleştirilerek yemek pişirilirdi. Kaynaklar Zül'uşeyre Gazvesi'nde (2/623) toprak çömllekler içinde yemek hazırlamak için kurulan ocak taşlarının bulunduğunu ve bunların kendi dönemlerinde dahi yerlerinin belli olduğunu belirtmektedir.^[197] Zâtürrikâ' Gazvesi'nde (5/626) üç adet deve kuşu yumurtası çanak içinde pişirilmışti.^[198] Hudeybiye seferinde (6/628) Müslümanlar Ebvâ'da konakladığı sırada Kâ'b b. Ucre'nin tencerenin altındaki ateşe üflediği belirtilmektedir.^[199] Hayber Gazvesi'nde (7/628) Sa'b b. Muâz kalesinin kuşatılması sırasında kaleden 20 veya 30 kadar ehlî eşeğin dışarı çıktığı Müslümanların bu hayvanları yakalayıp kestiği ve ateş yakıp kazanlarda pişirirken Hz. Peygamber'in durumdan haberdar olduğu bunun üzerine ehlî eşeğ etinin yenmesini yasakladığı aktarılmaktadır.^[200]

[195] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 1/53; Taberî, *Târîh*, 2/423; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/101-102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/15; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/76.

[196] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/281; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/241 (No. 14337); Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 17, 18, 21; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/110; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/176.

[197] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/249; Taberî, *Târîh*, 2/405; İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/30; Makrîzî, *İmtâ'*, 8/337-338; Diyârbekrî, *Târîhu'l-ħamîs*, 1/364.

[198] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 1/399; Süyûtî, *el-ħaşâ'işü'l-kübrâ*, 1/564; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/176.

[199] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/578.

[200] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/660-661; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/345; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/107.

Etler ateş üzerinde közlenerek de pişiriliyordu. Abdurrahman b. Ebû Bekir bir sefer esnasında Hz. Peygamberle beraber, kesilen bir koyunun ciğerini kızartıp (بِسْوَادِ الْبَطْنِ يُشْوَى) yediklerini anlatmıştır.^[201] İslâm ordusu Gâbe Gazvesi'nde (6/627) Zûkared'de konakladığı sırada Bilâl-i Habeşî'nin Hz. Peygamber için devenin ciğerinden ve hörgücünden ızgara yaptığı kaydedilmektedir.^[202]

Yemekler muharip askerler ve orduya katılan hanım sahâbîler tarafından hazırlanmaktaydı. Yiyecek maddelerinin yemeklik kullanım için hazırlanması ve pişirilmesi askerlerin ve hanım sahâbîlerin kişisel tecrübeleri ile gerçekleştirilmekteydi. Genellikle birkaç asker bir araya gelerek hazırlanmış oldukları malzemeleri bir ateş üzerinde pişirmekteydi.^[203] Bununla birlikte askerler arasında bu işler için tecrübeli ve mâhir kişiler de vardı. Kaynaklarda kasaplık konusunda yetenekli olduğu (فَكَانَ عَوْفٌ عَالِمًا بِالْجُزْرِ) belirtilen Avf b. Mâlik el-Eşca'î, Zâtüselâsil Seriyyesi'nde (8/629), bir grup askerın kamp alanında bir deveyi kesip paylaşmak istediklerini ancak bunu başaramadıklarını, bir parça et karşılığında deveyi kesip pay ettiğini ifade etmektedir.^[204] Ayrıca bazı seferlerde yemek pişirmek için görevli uzman personel de mevcuttu. Mekke fethi (8/630) sırasında Hz. Peygamber'in ashâbına yemek pişiren bir aşçıdan bahsedilmektedir.^[205] Bu konuda hanım sahâbîler de önemli bir rol oynamaktaydı. Hz. Peygamber döneminde 7 gazveye katıldığını söyleyen Ümmü Atıyye bu seferler sırasında yerine getirdiği hizmetler arasında askerler için yemek yapmayı da saymıştır.^[206] Hayber seferi (7/628) dönüşünde, Hz. Peygamber'in Hz. Safiyye ile evlenmesi vesilesiyle ordu mensuplarına düğün yemeği ve içecek sunulduğu, bu içeceğin hurmadan yapıldığı ve kadınlar tarafından hazırlandığı aktarılmaktadır.^[207]

3.1.2. Yemek Tüketimi ve Düzeni

Hz. Peygamber dönemi askerî harekâtlar sırasında yemek saatlerinde bir standart olmadığı anlaşılmaktadır. Genellikle ordu konaklayacağı zaman askerlerin yemek ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Bununla birlikte yürüyüşler sırasında da yemek yenmekteydi. Askerler yiyeceklerini bireysel olarak, gruplar halinde veya toplu olarak tüketebiliyorlardı. Yemek düzeni sefer veya savaş koşullarına, iâşe stoklarına ve askerlerin ihtiyaçlarına göre değişiyordu.

Hz. Peygamber döneminde askerler yiyeceklerini genellikle kendileri karşılamış, ihtiyaç ve koşullara göre bireysel olarak tüketmişlerdi. Bedir Savaşı (2/624) ile ilgili bir rivayette, Bilâl-i Habeşî'nin kendisi için hamur yoğurduğu nakledilmektedir.^[208] Hz. Peygamber'in, Bedir Savaşı için askerlerini cihâda teşvik ederken cenneti hatırlattığı, bu sırada Umeyr adında ensârdan bir sahâbînin, elindeki hurmaları yediği, Hz. Peygamber'in sözlerini duyunca, elindeki hurmaları atarak öldürülünceye kadar savaştığı belirtilmektedir.^[209] Uhud Savaşı (3/625) sırasında bir sahâbînin, Hz. Peygamber'e öldürülürse nereye gideceğini sorduğu, Hz. Peygamber'in "Cennet'e" cevabı üzerine, sahâbînin elindeki hurmaları attığı ve şehid düşene kadar savaşmaya devam ettiği rivayet edilmiştir.^[210]

[201] Buhârî, "E't'ime", 6 (No. 5382); Müslim, "Eşribe", 175.

[202] İbn Sa'd, *e't-Tabakât*, 2/80; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/73 (No. 16539); Müslim, "Cihâd", 132.

[203] Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/996.

[204] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/773; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/274; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/499-500.

[205] Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, 2/173, 174.

[206] İbn Sa'd, *e't-Tabakât*, 10/422; Müslim, "Cihâd", 142; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *el-Müsned*, thk. Heyet (Kahire: Dârü't-Te'sil, 1436/2015), "Cihâd", 28 (No. 2453); İbn Mâce, "Cihâd", 37 (No. 2856); Zekeriyâ Güler, "Ümmü Atıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/314.

[207] İbn Sa'd, *e't-Tabakât*, 10/121.

[208] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/83.

[209] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/279; Müslim, "İmâre", 145; Taberî, *Târîh*, 2/448.

[210] Buhârî, "Meğâzî", 17 (No. 4046); Müslim, "İmâre", 143; Nesâî, "Cihâd", 31 (No. 3154).

Askerlerin yemek düzenlerinden biri de grup halinde yemek yemektir. Bir grup asker elindeki yiyecekleri bir araya getirip paylaşabilmekteydi. Hayber Savaşında (7/628) Abdullah b. Mugaffel düşmana ait bir tulum iç yağı ele geçirdiğini daha sonra bu yağı ordugâha götürdüğünü ve arkadaşlarıyla birlikte yediklerini aktarmıştır.^[211] Avf b. Mâlik el-Eşca'î, Zâtüsselâsil Seriyyesi'nde (8/629), bir gruba ait deveyi kesip bölmesi karşılığında aldığı eti, içinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de bulunduğu kendi arkadaş grubuna getirdiğini ifade etmiştir.^[212] Tebük Gazvesi'nde (9/630) Hz. Peygamber'in bir gün 7 kişilik bir grupla, sonraki gün 10 kişilik bir grupla bir arda bulunduğu sırada, Sa'd b. Hüzeym oğullarına mensup bir misafirin geldiği, bu esnada Hz. Peygamber'in Bilâl-i Habeşî'den yiyecek hazırlamasını istediği ve bu yiyecekleri orada bulunanlarla birlikte yedikleri kaydedilmektedir.^[213]

Toplu yemek, özellikle gıda stok yetersizliğı, özel kutlamalar ve ikramlar sırasında uygulanan bir yöntemdir. Bu düzende tüm askerlerin, ellerindeki erzakları getirip ortak bir noktaya koyması istenir ve bu yiyecekler toplu olarak tüketilirdi. Hayber Gazvesi (7/628) dönüş yolunda Hz. Peygamber Safiyye bint Huyey ile evliliğı vesilesiyle düğün yemeğı düzenlemek istemiş, bunun için orduda bulunanlardan elinde olan yiyecekleri getirmelerini buyurmuştur. Toplanan erzaktan hays yemeğı yapılmış ve askerlere dağıtılarak toplu olarak yenilmiştir.^[214] Umretü'l-kazâ'da (7/629) Hz. Peygamber askerde kalan erzakın kendi etrafında toplanmasını emretmiş, bu yiyecekler toplu olarak tüketilmiştir.^[215] Bu yöntem sınırlı kaynakların verimli bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Hz. Peygamber döneminde seferler sırasında deriden mamül sofrâ, yayğı ve yemek kabı türü eşyalar sıkça kullanılmıştır.^[216] Umretü'l-kazâ'da (7/629) azıklar toplanmış ve yemek deriden sofralar (الأنطاع) üzerinde yenmişti.^[217] Hayber dönüşü Hz. Peygamber'in tertip ettiğı düğün yemeğinde deri sofralar serildiğı, sonrada üzerine yağ, süzme peynir ve hurma (karıştırılarak hazırlanan haysın) konulduğı belirtilmiştir.^[218] Tebük Gazvesi (9/630) sırasında askerî birliklerin yiyecek stoklarının azalması sebebiyle Hz. Ömer, askerde kalan erzakın belirli bir alanda toplanmasını önerdi. Hz. Peygamber bu tavsiyeyi uygun bularak, deriden bir sofrâ getirtmiş, askerlerin elindeki yiyeceklerin toplanmasını emretmişti.^[219]

Bazı durumlarda, askerler hareket halindeyken de yemek yerlerdi. Hz. Peygamber Kutbe b. Âmir komutasında Has'amlılar üzerine 20 kişilik askerî birlik gönderdi. Birlik komutanına gündüzleri gizlenip geceleri yürümelerini, yemeklerini yürürken yemelerini ve onlara baskın yapmalarını emretti.^[220]

3.2. Hayvanların Beslenmesi

Hz. Peygamber döneminde askerî taşımacılıkta genellikle deve ve at; nadiren katır ve merkep kullanılmıştır. Hayvanların başlıca gıda maddeleri arpa, hurma çekirdeğı, hamur, ot ve dikenli

[211] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/354; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/288; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/143; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/742.

[212] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/773; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/274; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/499-500.

[213] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 3/1017-1018.

[214] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/708; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/110, 10/120; Buhârî, "Şalât", 12 (No. 371); Müslim, "Nikâh", 84, 88.

[215] İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 1/152; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/498 (No. 2782); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/384-385.

[216] Tahsin Koçyiğit, *Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı: Hurma, Deri, Deve -Medine Döneminde Dair Bir Mikro Tarihçilik Denemesi-* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016), 144.

[217] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/498 (No. 2782); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/384-385.

[218] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/708; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/110, 10/120; Buhârî, "Şalât", 12 (No. 371); Müslim, "Nikâh", 84, 88; Nesâî, "Nikâh", 79 (No. 3380, 3382); Koçyiğit, *Hurma, Deri, Deve*, 91.

[219] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 3/1037-1038; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/140 (No. 11080); Müslim, "İmân", 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/162.

[220] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/754.

bitkilerdir. Mevcut verilerden hayvanların beslenme düzeni, öğün sayısı, bir günlük yem miktarı gibi bilgilere ulaşmak zordur. Hayvanların yiyecekleri, ordu beraberinde taşınan yem ve erzaklar, intikal hattındaki doğal kaynaklar ve harp ganimetlerinden temin edilmektedir.

Develer genellikle hurma çekirdekleri,^[221] ot, dikenli bitkiler ve lop adı verilen tuzlu ve kepekli bir hamurla beslenirdi.^[222] Develerin besin kaynakları arasında hurma çekirdeklerinin önemli bir yeri vardır. Hurma çekirdeği, develere öğütülmüş veya öğütülmemiş halde verilebilmektedir. Esmâ bint Ebû Bekir, kocası Zübeyr b. Avvâm'a Hz. Peygamber'in bir hurmalık tahsis ettiğini, kendisinin bu hurmalıktan deveye yedirmek için hurma çekirdeği taşıdığını belirtmiştir.^[223] Bedir Savaşı (2/624) öncesi ticaret kervanı ile Cüheyne bölgesinde bulunan Ebû Süfyân, Kureyş kervanı hakkında bilgi toplamak üzere bu bölgeye gelen Müslüman gözcüleri develerin dışındaki hurma çekirdeklerinden tanıdı.^[224] Recî' Seriyesi'nde (4/625) düşmanlar Müslümanların konumunu develerin yediği Medine hurması çekirdeğinden tespit etmişlerdi.^[225] Habat (حَبَات) adı verilen dikenli bitkiler seferler sırasında develerin önemli gıda kaynağıydı.^[226] Bunun yanında başka ağaç yaprakları da develere yem olarak verilmektedir. Hz. Peygamber'in 20 sağmal devesi Gâbe mevkiinde ılgın ağacı, erâk ağacı ve diğer bazı dikenli bitkilerle beslenmekteydi.^[227] Hz. Ebû Bekir Hz. Peygamber'le çıkacakları hicret yolculuğu için kendisine ait iki binek devesini dört ay boyunca semure ağacı yaprağı ile beslemişti.^[228] Mezkûr rivayet askerî bir harekâtla ilgili olmamakla birlikte dönemin deve yiyecekleri hakkında fikir vermektedir. İslâm ordusu Tebuk Gazvesi (9/630) sırasında bir zamanlar Semûd kavminin yaşadığı Hicr bölgesinden geçerken Hz. Peygamber, orduya bu beldedeki kuyudan su içilmemesi ve abdest alınmaması talimatını verdi. Ancak bazı sahâbîler bu talimattan önce bu kuyu suyu ile hamur yoğurmuştu. Hz. Peygamber yoğurulan hamuru insanların yememesini, develere verilmesini emretti.^[229]

Atlar temel olarak arpa ve ot gibi gıdalarla beslenmektedir. Bir atın günlük olarak 5 kg. ilâ 8 kg. arasında otsu bitki, 6 kg. ilâ 8 kg. arasında tahıl ve 15 ilâ 30 lt. arasında su tüketmesinin gerekli olduğu belirtilmektedir.^[230] Risâlet dönemi kaynaklarında atların çoğunlukla otsu bitkilerle beslendiğine dair rivayetlere rastlanmaktadır. Hz. Peygamber cihâd için otlaklarda veya çayırılık alanlarda bağlanan atın yediği her şeyin sahibi için iyilik (ecir) olacağını buyurmuştur.^[231] Mûte Gazvesi'ne (8/629) katılan Abdullah b. Revâha bu gazve sırasında söylediği bir şiirde atların kuru

[221] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/238; Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1/39; Koçyiğit, *Hurma, Deri, Deve*, 197-199; Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 207.

[222] Ahmet Önkâl - Nebi Bozkurt, "Deve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/226. Ayrıca bk. "Camel", *Encyclopedia of Deserts*, ed. Michael A. Mares (Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1999), 96.

[223] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/238; Müslim, "Selâm", 34; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 2/290-291; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer, *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: y.y., 1429/2008), 13/130.

[224] Vâkîdî, *el-Megâzi*, 1/41; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/269-270; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/12; Taberî, *Târîh*, 2/437; Beyhakî, *Delâ'il*, 3/33; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eşer*, 1/389; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/77; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/28; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/372; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/390.

[225] İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 20/427 (No. 38019); Taberî, *Târîh*, 2/540; Beyhakî, *Delâ'il*, 3/324; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/230; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/498; Makrîzî, *İmtâ'*, 13/271; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/40; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/455; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/158; Zürcânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 2/479.

[226] Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eşer*, 2/7.

[227] Vâkîdî, *el-Megâzi*, 2/538.

[228] Buhârî, "Kefâlet", 4 (No. 2297); Koçyiğit, *Hurma, Deri, Deve*, 211, 212.

[229] Vâkîdî, *el-Megâzi*, 3/1007; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/165; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/191 (No. 5984); Müslim, "Zühd ve'r-rekâ'ik" 40; Taberî, *Târîh*, 3/105; Beyhakî, *Delâ'il*, 5/240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/147; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eşer*, 2/294; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/163, 166; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/55; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/126.

[230] Gabriel, *İslâm'ın İlk Mareşali Hz. Muhammed*, 92; F. Viré, "K̲hayl", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. E. Van Donzel vd. (Leiden: Brill, 1997), 4/1143.

[231] Buhârî, "Müsâkât", 12 (No. 2371); Nesâî, "H̲ayl", 27 (No. 3563).

otlarla doyurulduğundan bahsetmektedir.^[232] Hz. Peygamber'in Lahîf (Luhayf) adlı atının Sehl b. Sa'd'a ait bir hurma bahçesinde bulunduğu (otlatıldığı) belirtilmektedir.^[233]

Barış zamanlarında hayvan yetiştiriciliğine ve hayvanların beslenmesine büyük önem verilmiştir. Bu amaçla Hz. Peygamber Medine çevresinde geniş meralar tahsis etmişti. Kaynaklar, Hz. Peygamber'in Naki^[234] adı verilen bir merayı savaş atları için himâ^[235] olarak ayırdığını belirtmektedir.^[236] Ayrıca Medine halkı Gâbe,^[237] Heyfâ,^[238] Cemmâ,^[239] Zülcedr,^[240] Kanat^[241] bölgelerindeki meralarda hayvanlarını otlatmakta ve şehir içinde evlerin etrafında^[242] hayvanlarını beslemekteydi.

Askerî operasyonlar sırasında hayvan yemi taşınması sınırlı ve külfetli olduğundan hayvanlar genellikle kamp alanlarında otlatılırdı. Nitekim ordunun konak yeri seçiminde de suyu ve otu bol olan alanlar tercih edilmekteydi. İslâm dinini öğretmek amacıyla Âmir b. Sa'saa kabilesine gitmek üzere Medine'den hareket eden Münzir b. Amr el-Hazrecî başkanlığındaki 60 veya 70 kişilik heyet Bi'rimaûne'de (4/625) konakladığı sırada Amr b. Ümeyye ve Münzir b. Muhammed kafilenin bineklerini otlatmaya çıkmışlardı.^[243] Tâif kuşatmasının (8/630) kaldırılmasının ardından ganimetlerin ve esirlerin korunduğu Ci'râne mevkiine dönen Hz. Peygamber burada konaklarken, Ebû Rühm adlı sahâbî develeri otlatmaya çıktığından bahsetmektedir.^[244] Hz. Ali kumandasında Fûls (Fels) putunu yıkmak için gönderilen birlik (9/630) dinlenmek için karargâh kurdukları yerde develeri yayılmağa bırakmışlardı.^[245] Hayvanlar yürüyüş sırasında da otlayabilmektedir. Muâz b. Cebel bir sefer sırasında, güneş ışıklarının görülmesiyle askerlerin binekleri üzerinde uyuklamaya başladıklarını bu sırada hayvanlarının da otlayarak yürüdüğünü, kendisinin de Hz. Peygamber'i takip ettiğini, devesinin de hem yürüdüğünü hem de otlatıldığını aktarmaktadır.^[246]

Seferler sırasında hayvanların beslenmesinde su hayatî bir öneme sahiptir. Daha önce zikredildiği üzere birliklerin su ihtiyacı genellikle askerin yanında taşıdığı su ve doğal su kaynaklarından karşılanırdı.

[232] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/17.

[233] Buhârî, "Cihâd", 46 (No. 2855); Koçyiğit, *Hurma, Deri, Deve*, 43.

[234] Hicâz'ın büyük vadilerinden biri olup Medine'nin güneyinde, şehre yaklaşık 40 km. mesafede bir yer. Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'il-bilâd ve'l-mevâzi*, thk. Mustafa es-Sekkâ (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1364-1371/1945-1951), 4/1323-1324; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/301-302; Âtik b. Gays el-Belâdî, *Siyer Coğrafyası*, 269-270.

[235] Himâ, sözlükte "korumak, menetmek, yasaklamak" anlamında masdar olup, terim olarak "özel mülkiyet altında olmayan bir arazinin hayvan otlatmak üzere kamu yararına tahsisi ve tahsis edilen arazi anlamında" kullanılmaktadır. Hacı Mehmet Günay, "Himâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/52-55.

[236] Vâkidî, *el-Megâzi*, 2/425; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 7/12; Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî İbn Şebbe, *Kitâbü Târîhi'l-Medineti'l-münevvereh*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (b.y.: y.y., 1399/1979), 1/155-156; Ebû Dâvûd, "Hârâc", 39 (No. 3084); Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyyeh*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1427/2006), 275; Makrîzî, *İmtâ*, 1/212; 7/258; 14/273; Şâmi, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/353; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyyeh*, 1/631-632.

[237] Suriye yolu üzerinde, Medine'ye 1 berîd veya 9 mil uzaklıkta bir yer. Vâkidî, *el-Megâzi*, 2/538; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/77; 6/175; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/182.

[238] Medine'ye 7 mil uzaklıkta bir otlak. Vâkidî, *el-Megâzi*, 2/552; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/82; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eşer*, 2/150; Şâmi, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/81.

[239] Medine'ye 3 mil mesafede, Medine'den Mekke'ye çıkan yolun sağındaki iki küçük dağ veya tepe. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/290; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/158; Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Muşafâ*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî (Beyrut: Müessesetü'l-Furkân, 1422/2001), 4/211.

[240] Kubâ nâhiyesinde, Medine'den 6 mil uzaklıkta bir otlak. Vâkidî, *el-Megâzi*, 2/569; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/89; 5/98; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/114; Semhûdî, *Vefâ*, 4/206.

[241] Vâkidî, *el-Megâzi*, 3/963; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/184.

[242] Vâkidî, *el-Megâzi*, 2/542; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/295; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 4/43; 10/238; Taberî, *Târîh*, 2/602.

[243] Vâkidî, *el-Megâzi*, 1/347; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/194; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/48-49; Taberî, *Târîh*, 2/547; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/447.

[244] Vâkidî, *el-Megâzi*, 3/939; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 4/230; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/48; Şâmi, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/390.

[245] Vâkidî, *el-Megâzi*, 3/985.

[246] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/433 (No. 22122); Tahsin Koçyiğit, *Hurma, Deri, Deve*, 244.

Sonuç

Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde askerî harekâtlar sırasında tüketilen yemekler, o dönemin geleneksel Arap mutfağının, insanların beslenme alışkanlıklarının, coğrafi özelliklerin ve yerel besin kaynaklarının etkisiyle şekillenmişti. Risâlet döneminde Arap Yarımadası'nda ekonomik hayat tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayandığından askerlerin beslenmesi de meyve, tahıl, et ve süt ürünleri gibi temel gıdalarla sağlanmıştır. Tarımsal faaliyetlere elverişli olan Medine'de tahıl olarak arpa, meyve olarak hurma en çok yetiştirilen ürünlerdi. Hayvan yetiştiriciliğinde ise deve, at, koyun ve keçi başlıca hayvanlardı. Seferler sırasında genellikle hurma, hays, ekmek, sevîk, deve ve koyun eti gibi besleyici ve dayanıklı aynı zamanda tedariki, muhafazası ve taşınması kolay yiyecekler tercih edilmiştir. Hz. Peygamber döneminde askerî taşımacılıkta genellikle deve ve at, nadiren katır ve merkep kullanılmıştır. Hayvanların başlıca gıda maddeleri arpa, hurma çekirdeği, hamur, ot ve çeşitli bitkilerdir.

Risâlet döneminde savaşçılar erzak dâhil ihtiyaç duydukları tüm ikmâl maddelerini kendileri temin etmektedir. Askerlerin ihtiyaçlarını karşılayamadığı durumlarda ise bu ikmâl maddeleri devlet ve halk tarafından sağlanmıştır. Askerler için ihtiyaç duyulan iâşe maddelerinin temininde uygulanan bir diğer yöntem satın alma yöntemidir. Ordu için yiyecek maddeleri bazen Hz. Peygamber tarafından bazen de ihtiyaç anında birlik içerisindeki muharip personel tarafından satın alınmaktaydı. Askerin yanına aldığı erzak sefer süresince kendilerine yetecek miktarda olmadığı için sefer güzergâhı, kamp ve konuş saharlarındaki çeşitli toprak ve deniz mahsulleri, hayvanlar ve doğal su kaynaklarından faydalanılmaktaydı. Buna ek olarak bölgedeki hayvanların avlanmasıyla yiyecek temin edilmekteydi. Sefer ve savaşlar sırasında düşmandan ele geçirilen gıda maddeleri İslâm ordusunun iâşe ihtiyacının karşılanmasında önemli bir kaynak oluşturmaktaydı. Sayıca büyük orduların hazırlanması durumunda bağış ve yardım yoluyla yiyecek temini en önemli tedarik kaynağıydı. Bazı kabilelerle yapılan antlaşmalarda veya onlara yazılan mektuplarda bölgelerine gelecek İslâm askerî birliklerine yardım etmeleri, misafir etmeleri ve iâşelerini sağlamalarına yönelik hükümler konulması Hz. Peygamber'in ordunun iâşe ikmâline önem verdiğini, özellikle intikal edilen bölgede askerlerin iâşe sorunu yaşamaması için tedbirler aldığını göstermektedir. Hayvanların yiyecekleri, ordu beraberinde taşınan yem ve erzaklar, intikal hattındaki ve harekât alanındaki otlaklar ve harp ganimetlerinden temin edilmiştir.

Bariş şartlarında savaşçının kendisi için erzak stokladığına dair kaynaklarda herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Sefer durumunda ise dönemin en önemli askerî nakliye aracı olan develer sahip oldukları taşıma kapasitesi ve bizzat kendisinin yiyecek kaynağı olması özelliğiyle askerî birlikler için bir mobil ikmâl deposuydu. Buna ek olarak harekât alanında düşmandan elde edilen ganimetlerin toplandığı alanlar, bir tür ikmâl deposu olarak faaliyet göstermiştir. Sefer süresince düzenli su ikmâli yapılmadığından askerlerin yürüyüş güzergâhındaki ve harekât alanındaki su kaynaklarından su stoku yaptıkları görülmektedir. Bağış, yardım veya ganimet yoluyla gıda temini durumunda, iâşe dağıtımını birlik komutanı veya görevliler tarafından merkezî bir şekilde yapılmıştır. Harekât alanına iâşe sevkıyatı develer üzerinde veya yaya erin üzerinde yapılmaktadır.

Hz. Peygamber döneminde sefere çıkan askerlerin sıcak yemek ihtiyaçları, kamp, konuş ve muharebe saharlarında askerî birliklerce kurulan mutfak ekipmanları ile karşılanmıştır. Ateş üzerinde yemek pişirme en yaygın yöntemdi. Yemekler muharip askerler ve orduya katılan hanım sahâbîler tarafından hazırlanmaktaydı. Bununla birlikte askerler arasında bu işler için tecrübeli ve mâhir kişiler de vardı.

Seferlerde yemek saatlerinde bir standart olmadığı anlaşılmaktadır. Genellikle ordu konaklayacağı zaman askerlerin yemek ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Bununla birlikte yürüyüşler sırasında da yemek yenmekteydi. Yemek düzeni sefer veya savaş koşullarına, iâşe stoklarına ve askerlerin

ihtiyaçlarına göre değişiyordu. Askerler yiyeceklerini bireysel olarak, gruplar halinde veya toplu olarak tketebiliyorlardı.

Askerlerin günlük öğün sayısı ve öğün başına düşen gıda miktarı, sefer gzerghının uzunluğu, sefer süresi, gıda stok miktarı ve bölgesel kaynaklar gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişkenlik gösterdiğinden, ayrıca konuyla ilgili ayrıntılara kaynaklarda rastlanmaması sebebiyle asker başına düşen istihkak miktarının ve günlük olarak besinlerden aldığı kalori değerinin hesaplanması oldukça zordur.

Bazı savaş ve operasyonlar sırasında askerler büyük lde işe sıkıntısı yaşamış, ancak en kısa sürede çeşitli kaynaklardan yiyecek ve içecek tedarik edilerek askerlerin muharebe güçleri korunmuş ve harektlar başarılı bir şekilde tamamlanmıştır.

Bu alışmada Müslümanların karşısında yer alan düşman kuvvetlerinin işe ikml faaliyetleri sistematik olarak ele alınmamıştır. Bu faaliyetlerin düşman birliklerce nasıl yürütüldüğü ve harektlarına etkileri akademik olarak incelenebilecek konular arasındadır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *el-Muşannef*. thk. Heyet. 10 Cilt. Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1436/2015.
- Acar, Cafer. *İslâm'da Savaş -Câhiliye ve Risâlet Döneminde Savaş Olgusu-*. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2020.
- Ağırman, Mustafa. *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Akgün, Sevim Demir. *Hicrî Birinci Asır İslâm Toplumunda Yemek Kültürü*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Akgün, Sevim Demir. *Hz. Peygamber Döneminde Yemek Kültürü*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Apaydın, H. Yunus. "Humus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/365-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Avn, Abdürraûf. *el-Fennü'l-ğarbî fî şadri'l-İslâm*. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1961.
- Aydınlı, Abdullah. "Âsım b. Adî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/474. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Azizova, Elnure. *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*. İstanbul: TDV - İSAM Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed. *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'*. thk. Mustafa es-Sekkâ. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1364-1371/1945-1951.
- Belâdî, Âtik b. Gays. *Siyer Coğrafyası*. çev. Harun Özel - Youssoufa Soumana. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Kitâbü cümel min Ensâbi'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1417/1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifetü aḥvâli şâhibi's-şerî'a*. nşr. Abdülmu'tî Kal'acî. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Bozkurt, Nebi. "Hâtıb b. Ebû Beltea". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/444-445. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Brauer, Ralph W. "The Camel and Its Role in Shaping Mideastern Nomad Societies", *Comparative Civilizations Review* 28/28 (1993), 106-151. <https://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1283&context=ccr>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-şâhiḥ*. nşr. Muhammed Züheyr en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Bülbül, Abdullah - Koç, Atakan. "Develerde Karkas ve Et Kalite Özellikleri". *ADÜ Ziraat Dergisi* 15/2 (2018), 113-117. <https://doi.org/10.25308/aduziraat.428069>
- "Camel". *Encyclopedia of Deserts*. ed. Michael A. Mares. 95-97. Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1999.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân. *el-Müsned*. thk. Heyet. 3 Cilt. Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1436/2015.

- Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen. *Târîhu'l-ĥamîs fi aĥvâli enfesi nefis*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Şa'bân, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâdet, 1369/1950.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsfahânî. *Ma'rifetü's-şahâbe*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1419/1998.
- Erkal, Mehmet. "Ganimet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/351-354. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Fayda, Mustafa. "Bedir Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/326. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fayda, Mustafa. "Bedrül-Mev'id". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/335. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Gabriel, Richard A. *İslâm'ın İlk Mareşali Hz. Muhammed*. çev. Ahmet Büyükaksoy. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- Güler, Zekeriya. "Ümmü Atıyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/314. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Günay, Hacı Mehmet. "Himâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/52-55. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek 'ale's-Şaĥîĥayn*. nşr. Heyet. 9 Cilt. Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1435/2014.
- Halebî, Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed. *es-Sîretü'l-Ĥalebiyye fi sîretü'l-emîni'l-me'mûn: İnsânü'l-'uyûn*. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1400/1980.
- Hamîdullah, Muhammed. *el-Veşâ'iku's-siyâsiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyasî-İdarî Belgeleri*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, ts.
- Hamîdullah, Muhammed. *Hz. Peygamber'in Savaşları*. çev. Nazire Erinç Yurter. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: İmaj Yayıncılık, 2003.
- Hattâb, Mahmud Şîr. *Komutan Peygamber*. çev. Ahmed Ağırakça. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1988.
- Hattâb, Mahmut Şîr. *Peygamber Ordusunun Tarihi*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Pınar Yayınları, 1983.
- Headquarters Department of the Army. *FM 4-01 Army Transportation Operations*. Washington DC: y.y., 2014.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. thk. Hüsâmeddin el-Kudsî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *el-İstî'âb fi ma'rifetü'l-aşĥâb*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1412/1992.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer Garâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed. *el-Muşannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1427/2006.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî. *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 16 Cilt. Kahire: y.y., 1429/2008.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Cevâmi'u's-sîreti'n-nebeviyye*. nşr. Abdülkerîm Sâmî el-Cündî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr. *Sîretü İbn İshâk el-müsemmâ bi-Kitâbi'l-mübtede' ve'l-meb'as ve'l-megâzî*. thk. Muhammed Hamîdullah. Mağrib: Matbaatü Muhammedi'l-Hamîs, 1396/1976.
- İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-ibâd*. thk. Şuayb el-Arnaût - Abdülkâdir el-Arnaût. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cîze: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1417/1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Uyûnü'l-aḥbâr*. thk. Yûsuf Ali Tavîl. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *Kitâbü't-Ṭabaḳâti'l-kebîr*. thk. Alî Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye: 'Uyûnü'l-eşer fî fûnüni'l-megâzî ve's-şemâ'il ve's-siyer*. thk. Muhammed el-İdü'l-Hatrâvî - Muhyiddin Müstû. 2 Cilt. Medine - Dımaşk: Mektebetü Dâri't-Türâs - Dâru İbn Kesîr, 1413/1992.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Kitâbü Târîhi'l-Medîneti'l-münevvere*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 Cilt. b.y.: y.y., 1399/1979.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek. *en-Nihâye fî ğarîbi'l-ḥadîş ve'l-eşer*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1383-1385/1963-1965.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-târîḥ*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-şahâbe*. thk. Alî Muhammed Muavvid - Adil Ahmed Abdülmevcud. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes. *el-Muvaṭṭâ*. thk. M. Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Ebû Zabî (Abudabi): Müessesetü Zâyid b. Sultân, 1425/2004.
- İşbilir, Ömer. "Yük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/46-48. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kallek, Cengiz. "Sâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/317-319. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kallek, Cengiz. "Vesk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/70. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü kabâ'ili'l-'Arabi'l-ğadîme ve'l-ğadîse*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. *et-Terâtîbü'l-idâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetimi*. çev. Ahmet Özel. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- KKK, Kara Kuvvetleri Komutanlığı. "İkmal". Erişim 3 Ekim 2024. <https://www.kkk.tsk.tr/kkksablonmaster/header/kurumsal/siniflar/ikmal.aspx>
- Koca, Ferhat. "Gulûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/190-192. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Koçyiğit, Tahsin. *Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı: Hurma, Deri, Deve -Medine Döneminde Dair Bir Mikro Tarihçilik Denemesi-*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016.
- Köksal, Mustafa Âsım. *İslâm Tarihi: Hz. Muhammed (a.s) ve İslâmiyet*. 18 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, ts.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ağvâl ve'l-emvâl ve'l-ğafede ve'l-metâ'*. thk. M. Abdülhamîd en-Nümeysî. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ağkâmü's-sultânîyye*. thk. Ahmed Câd. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1427/2006.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Şağîh-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1412/1991.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânüsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*. yay. haz. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî: el-Müctebâ*. thk. Muhammed Rıdvân İrkasûsî vd. 9 Cilt. Dimaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1439/2018.
- Nicolle, David. *İslam Orduları 600-1100*. çev. Emir Yener. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Nicolle, David. *The Military Technology of Classical Islam*. Edinburgh: University of Edinburgh, Doktora Tezi, 1982.
- Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff. *DOD Dictionary of Military and Associated Terms*. Washington DC: The Joint Staff, 2019.
- Oğuzay, Fatih. *Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Deve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/222-226. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bârik (Benî Bârik)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/70. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özkan, Mustafa. "Medine Vesikası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/212-215. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Parlatır, İsmail vd. *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 9. Basım, 1998.
- Pırlanta, İsmail. "Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (Ocak 2019), 13-42.

- Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *Vefâ'ü'l-vefâ bi-aḥbâri dâri'l-Muştafâ*. thk. Kâsım es-Sâmerrâî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Furkân, 1422/2001.
- Süheyli, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah. *er-Ravzü'l-ünûf fî şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*. thk. Abdurrahman el-Vekîl. 7 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1410/1990.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr. *el-Ḥaşâ'işü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Halîl Herrâs. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, 1387/1967.
- Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti ḥayri'l-ibâd*. thk. Âdil Ahmed - Alî Muhammed Muavvid. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Şener, Mehmet. "Hayvan (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/92-98. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1404/1983-1984.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü's-şagîr*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1968.
- Terzi, Mustafa Zeki. *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u's-şahîḥ-Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1962-1978.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-Megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts. (London: Oxford University Press, 1965-1966).
- Viré, F., "Ḳhayl". *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. ed. E. Van Donzel vd. 4/1143-1146. Leiden: Brill, 1997.
- Watr, Muhammed Zâhir. *Military Management In The Battles Of The Prophet (S)*. çev. Abu Zahra Muhammedi. b.y.: Veritas Consulting PR and Media Consultancy UK, 2011.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- Yiğit, İsmail. "Sevîk Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/585. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yiğit, İsmail. "Tebük Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/228-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: el-Megâzî*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1410/1990.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf. *Şerḥu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*. nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.